

**T.C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ  
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI  
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİMDALI**

**EZ-ZEMAĞŞERÎ'NİN HAYATI VE ARAP EDEBİYATI  
ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI**

**Hüseyin SAMANCI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**DANIŞMAN  
Prof. Dr. Recep DİKİCİ**

**KONYA 2015**



## İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	VI
TEZ KABUL FORMU.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
ÖZET.....	X
SUMMARY.....	XII
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	XIV
KISALTMALAR.....	XV

## GİRİŞ

<b>EZ-ZEMAŞSERİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYÂSİ VE KÜLTÜREL DURUM.....</b>	<b>1</b>
--	----------

## BİRİNCİ BÖLÜM

### EZ-ZEMAŞSERİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. HAYATI.....	7
1.1. İsmi, Nisbesi, Künyesi.....	7
1.2. Doğumu ve Ailesi.....	7
1.3. Tahsili ve Seyahatleri.....	9
1.4. İlmi Hayatı.....	11
1.5. Hocaları.....	12
1.6. Talebeleri.....	14



1.7. Vefatı.....	15
1.8. Ekolü ve Dini İnancı.....	16
1.9. Âlimlerin Onunla İlgili Görüşleri.....	19
2. ESERLERİ.....	19
2.1. Basılmış Olan Eserleri.....	20
2.2. Basılmamış Olan Eserleri.....	21
2.3. Nahiv ile İlgili Eserleri.....	22
2.4. Lügat ile İlgili Eserleri.....	23
2.5. Edebiyat ile İlgili Eserleri.....	23
2.6. İslam İlimleri ile İlgili Eserleri.....	24

## İKİNCİ BÖLÜM

### EZ-ZEMAŞERÎ'NİN ARAP EDEBİYATI ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

1. EL- KİSTÂS FÎ 'İLMİ'L-'ARÛZ.....	26
1.1. 'Arûz 'İlmi.....	26
1.2. Eserin Yazmaları.....	28
1.3. Eserin Şerhleri.....	28
1.4. Eserin Muhtevâsı.....	28
2. NEVÂBİĞU'L-KELÎM.....	38
2.1. Eserin Yazmaları.....	38
2.2. Eserin Şerhleri.....	39
2.3. Eserin Muhtevâsı.....	39



3. ETVAKU'Z-ZEHEB FÎ'L-MEVÂ'İZ VE'L-HUṬÂB.....	47
3.1. Eserin Konusu.....	47
3.2. Eserin Yazmaları.....	50
3.3. Eserin Şerhleri.....	50
3.4. Eserin Taklitleri.....	50
3.5. Eserin Muḥteväsi.....	51
4. MUḠADDİMETU'L-EDEB.....	55
4.1. Eserin Yazılış Amacı.....	55
4.2. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	56
4.3. Eserin Hârizm Türkçesi ile Tercüme Edilen Nüşâları .....	60
4.4. Eserin Dil Yönünden Değeri.....	62
4.5. Eserin Muḥteväsi.....	64
5. MAḠÂMÂTU'Z-ZEMAḠŞERÎ.....	65
5.1. MaḠâmenin Tanımı.....	65
5.2. Eserin Sanatsal Yapısı.....	66
5.3. Eserin Muḥteväsi.....	69
6. REBÎ'U'L-EBRÂR VE NUŞÛŞU'L AḠBÂR.....	74
6.1. Eserin Adı.....	74
6.2. Eserin Tanımı.....	75
6.3. Eserin Yazılış Amacı.....	77
6.4. Eserin Konusu.....	78
6.5. Eserin Kaynakları.....	79
6.6. Eserin Basımları ve Muhtasarları.....	79





SONUÇ.....	81
KAYNAKÇA.....	83
ÖZGEÇMİŞ.....	88





T. C.  
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



### BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüseyin SAMANCI	
	Numarası	124209011003	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Doğu Dilleri ve Edebiyatları/Arap Dili ve Edebiyatı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input checked="" type="checkbox"/>	Doktora <input type="checkbox"/>
	Tezin Adı	EZ-ZEMAŞSERİ'NİN HAYATI VE ARAP EDEBİYATI ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI	

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

  
Öğrencinin imzası

Hüseyin SAMANCI





T. C.  
**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ**  
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü



**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**KABUL FORMU**

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüseyin SAMANCI	
	Numarası	124209011003	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Doğu Dilleri ve Edebiyatları/Arıp Dili ve Edebiyatı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input checked="" type="checkbox"/>	Doktora <input type="checkbox"/>
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Recep DİKİCİ	
Tezin Adı	EZ-ZEMAŞŞERİ'NİN HAYATI VE ARAP EDEBİYATI ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI		

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan ez-Zemaşşerî'nin Hayatı ve Edebiyat Alanındaki Çalışmaları başlıklı bu çalışma 19/03/2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı

Danışman ve Üyeler

İmza

Prof. Dr. Recep DİKİCİ

Danışman

Yrd. Doç. Şerafettin YILDIZ

Üye

Yrd. Doç. Mücahit KÜÇÜKSARI

Üye



## ÖNSÖZ

Ebü'l Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşşerî 1075 yılında Hârizm'in Zemaşşer adlı kasabasında dünyaya gelmiştir. Uzun süre Mekke'de kaldığı için Cârullâh (Allah'ın komşusu) lakabıyla anılan ez-Zemaşşerî; tefsîr, hadîs, dil bilgisi, edebiyat, felsefe alanlarında uzman olan bir Türk âlimidir. ez-Zemaşşerî, sahip olduğu bu değerli nitelikleri sayesinde yaşadığı coğrafyada “Fahr-ı Hârizm” lakabını da kazanmıştır.

ez-Zemaşşerî, eskiden beri ilim ve medeniyet merkezi olan Hârizm bölgesinde yetişmiş daha sonra ilim talebi için bu bölgeden başlayarak tüm Arap yarımadasını da kapsayan çeşitli seyahatler gerçekleştirmiştir. Gittiği her yerde ilim adına çalışmalar yapmış ve bu konuda dönemin önde gelen şahsiyetlerden edebiyat, nahiv, belâgat, hadis ve fıkıh konularında dersler almıştır. Elde ettiği bilgi birikimiyle birçok alanda kendinden söz ettiren, ilmi değeri yüksek eserler telif etmiştir. ez-Zemaşşerî, Arap olmamasına rağmen Arap dilinde kendini çok iyi geliştirmiş ve bu dilin tüm inceliklerine vâkıf olmuştur. Ayrıca edebiyat, belagat ve nahiv konularındaki bilgisiyle de yüce bir mertebeye ulaşmıştır. Onun Arap edebiyatı alanındaki eserleri sahip olduğu zengin içeriğiyle çalışmamızın konusunu oluşturmuş bize onları yakından inceleme fırsatı vermiştir.

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde ez-Zemaşşerî'nin yaşadığı dönemde siyasi ve kültürel durumu; birinci bölümde hayatı ve eserlerini; ikinci bölümde ise Arap edebiyatı alanındaki çalışmalarını inceledik. Bunlarla birlikte ara başlık olarak da eserlerin yazılış amacı, konusu, muhtevâsı, eserler üzerine yazılmış olan şerhleri ve yazmaları ele aldık.

Arap edebiyatı alanında kaleme alınan bu eserler, yazarın sahip olduğu eşsiz bilgi birikimini kendinden sonraki dönemlere de aktarmasını sağlamıştır. Onun edebi alandaki eserleri sanatsal içeriğiyle insanda çeşitli duygular uyandıran aynı zamanda sosyal ve kültürel hayata ışık tutan bir yapıdadır. Ayrıca, eserler üzerinde yapılan incelemeler, onların son derece titiz bir şekilde ortaya koyulduğunu insanların düşüncü dünyasını genişleterek farklı bir bakış açısı oluşturmaya çalıştığını göstermektedir.





Biz de yaptığımız bu çalışmayla ez-Zemaşşerî'nin Arap edebiyatı alanındaki değerli eserlerini ele alarak onu daha yakından tanıma ve tanıtmaya imkanı bulduk. Umarız, bu mütevâzi çalışmamız konuya ilgi duyanları teşvik eder ve bu sahada araştırma yapanların yararlanabileceği bir tez niteliği taşır.

Bu çalışma esnasında ilmi birikimi ve tecrübelerinin yanı sıra manevi desteğini esirgemeyen ve çalışmamın başından itibaren beni yönlendirerek tezin oluşmasını sağlayan muhterem hocam Prof. Dr. Recep DİKİCİ'ye en içten teşekkürlerimi arz ederim.

**Hüseyin SAMANCI**  
**KONYA-2015**





T. C.  
**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ**  
**Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü**

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüseyin SAMANCI	
	Numarası	124209011003	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Doğu Dilleri ve Edebiyatları/ Arap Dili ve Edebiyatı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input type="checkbox"/>	Doktora <input type="checkbox"/>
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Recep DİKİCİ	
Tezin Adı	EZ-ZEMAŞŞERİ'NİN HAYATI VE ARAP EDEBİYATI ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI		

**ÖZET**

Arap dili ve edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşşerî, Harizm bölgesinde yetişen bir Türk âlimidir. O, çocukluğundan itibaren hayatının bütün dönemlerinde ilim tahsil etmek için çeşitli seyahatler gerçekleştirmiştir. Gittiği her yerde ilminden yararlanmak için birçok kişi meclisine katılmıştır. ez-Zemaşşerî, aynı zamanda hem talebe yetiştirmiş hem de sahip olduğu ilmi bilgileri yazdığı kitaplara aktararak günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

ez-Zemaşşerî; tefsîr, hadîs, fıkıh, nahiv, , lügat, atasözü, usul, arûz, şiir gibi birçok alanda uzman olduğunu gösteren eserler telif etmiştir. Onun gerçekleştirdiği İlmi seyahatleri sırasında Arap coğrafyasında uzun bir süre kalması, bu coğrafyanın dilini ve kültürünü iyi bir şekilde öğrenmesini



sağlamıştır. Bir süre Mekke’de ikâmet ettiği için “Cârullâh” lakabıyla anılmıştır. Arap olmamasına rağmen Arap diline çok hâkim olan ez-Zemaşserî, dil bilimci kimliğinin yanı sıra güçlü bir edebi âlimdir. Bu yüzden, telif ettiği eserlerin ilmi değerleriyle birlikte edebi olarak da oldukça zengin olduğu görülmektedir.

Arap Edebiyatı alanında telif ettiği el-*Ķıstâs fî ‘İlmi’l-‘Arûz*, *Nevâbiġu’l-Kelîm*, *Eṭvâġu’z-Zehab*, *el-Maġâmât*, *Muġaddimetu’l-Edeb*, *Rebî’u’l-Ebrâr* ve *Nuṣûṣu’l-Aġbâr* adlı eserleri, ez-Zemaşserî’nin edebi kimliğini çok iyi yansıtan ve bu özelliġiyle onları incelediġimiz özgün çalışmalarıdır. O, hikmetli sözler içeren ve öğüt verici özellikte olan bu eserlerini, söz sanatlarıyla güçlendirerek edebi bir üslupla ortaya koyar.

**Anahtar Kelimeler:** ez-Zemaşserî, Hârizm, Arap Edebiyatı.





T. C.  
**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ**  
**Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü**



Öğrencinin	Adı Soyadı	Hüseyin SAMANCI	
	Numarası	124209011003	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Doğu Dilleri ve Edebiyatları/Arap Dili ve Edebiyatı	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans <input checked="" type="checkbox"/>	Doktora <input type="checkbox"/>
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Recep DİKİCİ	
Tezin İngilizce Adı	AL-ZAMAKHSHARİ'S LIFE AND HIS WORKS İN ARABİC LİTERATURE FIELD		

### SUMMARY

**Ebû'l Kâsım Mahmûd b. Omar al-Zamakhshari one of the leading figures in Arabic language and literature is a Turkish scholars who grew up in region of Khwarizm. Since childhood he has made several trips to collect knowledge in all stages of his life. Many people attended the council to benefit from his knowledge everywhere he went. al-Zamakhshari also raised both students, as well as he provided to reach up to the present transferring to his books the informations that he has.**

**al-Zamakhshari has written works such as tafsir, hadith, fiqh, grammar, vocabulary, proverbs, procedures, prosody, poetry showing that the experts in this field. To remain for a long time in the Arab world during his travels he made scientific, has provided learning language and culture of this region in a good way. For a period of residence in Mecca "Carullah" was nicknamed. Although al-Zamakhshari isn't Arabian, is quite a dominant scholar to Arabic language. Besides linguist identity, he is also strong a literary scholar.**





Therefore, with the scientific values of the works he wrote, there seems to be a very rich as literary.

his works written in the field of Arabic Literature was named of al-Zamakhshari's el-*Ķ*istâs fî 'Îlmi'l-'Arûz, Nevâbiġu'l-*K*elîm, Eṭvâġu'z-*Z*eheb, el-Makâmât, Muġaddimetu'l-Edeb, Rebî'u'l-Ebrâr ve Nuṣûṣu'l- *A*ġbâr, very well reflects al-Zamakhshari's literary identity and are the original works we examine them with this feature. He reveals to these works which contain words of wisdom and advicing feature, with a literary style strengthening of word arts.

**Keywords:** al-Zamakhshari, Khwarizm, Arabic literature.



## TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada, aşağıdaki transkripsiyon sistemi kullanılmıştır:

Kısa sesliler : — : a, e; — : ı, i; — : u

Uzun sesliler : آ, إ, ي : â, ā      ي : î      و: û

Sessizler :

ء	: '	د	: d	ض	: z	ك	: k
ب	: b	ذ	: z	ط	: t	ل	: l
ت	: t	ر	: r	ظ	: z	م	: m
ث	: s	ز	: z	ع	: '	ن	: n
ج	: c	س	: s	غ	: g	و	: v
ح	: h	ش	: ş	ف	: f	ه	: h
خ	: h	ص	: ş	ق	: k	ي	: y

Transkripsiyon açısından ayrıca şu hususlara riâyet edilmiştir.

1. Harf-i tarifile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir: ez-Zemaḥşerî, el-Hârizmî gibi.
2. Harf-i tarifler cümle başında da küçük harfle yazılmıştır: el-İsfehânî, en-Nîsâbûrî gibi.
3. Arapça eser adlarında eserin ilk kelimelerinin baş harfleri büyük diğer harfler küçük yazılmıştır Mu‘cemu’l-Mekâyîsi’l-Luga gibi.



## KISALTMALAR

- a.g.e : Adı geçen eser  
a.mlf. : Aynı Müellif  
bkz. : Bakınız  
byy. : Basım yeri yok  
bty. : Basım tarihi yok  
b. : Bin, İbn  
ev. : Çeviren  
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi  
h. : Hicri  
Hz. : Hazreti  
m. : Miladi  
nşr. : Neşir  
. : lm  
s. : Sayfa  
(s.a.v) : Sallallhu Aleyhi ve Sellem  
TDK : Türk Dil Kurumu  
thk. : Tahkk eden  
vb. : Ve benzeri  
v. dğr. : Ve diğeri  
vd. : Ve devamı  
vs. : Vesayre  
yy. : Yüzyıl



## GİRİŞ

### EZ-ZEMAŞSERÎ'İN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYÂSÎ VE KÜLTÜREL DURUM

Ebû'l-Kâsım ez-Zemaşserî'nin yaşadığı h.467-538/m.1075-1144 yılları Hârizmşâhlar Devleti (1097-1231)<sup>1</sup> dönemine rastlar. Hârizmşâhlar Devleti, XI. ve XIII. asırlarda Hârizm bölgesinde hüküm sürmüş bir Türk hânedanlığıdır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ricâlinden Kutbeddîn Muhammed b. Anuş Tigin (ö.470/1077)<sup>2</sup>'in Hârizmşâh ünvanı alarak Hârizm<sup>3</sup> valiliğine tayin edilmesi devletin ilk yapılanma sürecini başlatmıştır. Daha sonra Kutbeddîn Muhammed'in oğlu Atsız (ö.551/1156) döneminde yarı müstakil bir devlet mâhiyeti alarak İl-Arslan (ö.1156-1172) ve Tökiş (ö.1172/1220) dönemlerinde büyük bir imparatorluk olma özelliğini kazanan Hârizmşâhlar, 1231 yılında Moğol istilâsı ile yıkılmıştır.<sup>4</sup>

Selçuklular nâmına Hârizm'i idare eden İlkinci b. Koçkar'ın (ö.490/1097) ölümünün ardından Kutbeddîn Muhammed (ö.522/1128), Sultân Sencer tarafından Hârizm lakabı ile bu vazifeye tayin edildi. İlkinci'nin oğlu Tuğrul-Tigin Muhammed tarafından Hârizm'de çıkarılan isyanı Sencer (ö.552/1157)'in yardımı ile bastıran ve 1157'de ölümüne kadar bu vazifede kalan Kutbeddîn Muhammed'i Hârizmşâhlar hânedanlığının kurucusu olarak kabul edebiliriz<sup>5</sup>.

Selçukluların umûmi vâlisi sıfatı ile Hârizm'i 30 yıl idâre eden Kutbeddîn Muhammed; iyi bir eğitim görmüş, siyaset usullerini öğrenmiş, ilim ve dinin hâmisi

---

<sup>1</sup> Hârizmşâhlar; Hârizm ve İran'da 1097-1231 yılları arasında hüküm süren Türk-İslâm hânedânının adıdır. Aydın Taneri, "Hârizmşâhlar", *DİA*, XVI, 228; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956; Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar Tarihine Ait Notlar ve Vesikalar", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925, I, 251-254.

<sup>2</sup> Hâfiz Ahmed Hamdî, *Devletü Hvarizm ve'l-Moğol*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire, bty. s. 25.

<sup>3</sup> Hârizm, Ceyhun (Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır. Ceyhun'un yukarı mecrâsının doğusundaki Asya'nın sayılı münbit topraklarından Mâverâû'n-nehr dediğimiz geniş bozkırlar ve çöller memleketi olan Batı Türkistan ortasındaki Hârizm bölgesidir. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrût 1977, II, 395; Hârizm isminin menşei bu dilde ete hâr, oduna da rizm/rezm denildiğinden buraya Hârrizm adı verilmiştir. Zamanla kelime Hârizm (Huvârizm) şeklini almıştır. el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 295; el-Kazvînî, Mîr 'Alâu'd-Devle b. Mîr Yâhyâ b. Abdillatîf, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrût, bty., s. 525-526-527.

<sup>4</sup> İbn Esîr, Ebû'l-Feth Ziyâu'd-Dîn, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ebû'l-Fedâ 'Abdullah el-Kâdî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1987, IX, 333.

<sup>5</sup> Taneri, "Hârizmşâhlar", *DİA*, XVI, 228.

aydın bir şahsiyetti. O, mükemmel bir idâreci ve zekî bir siyâset adamı olarak hâkimiyeti altındaki bölgelerde sağlam bir yönetim kurmuş, halkı hoşnut etmiş ve bilhassa ulemâ sınıfının saygınlığını kazanmıştır.

Kutbeddîn Muhammed Selçuklu Sultânlarına, özellikle de Sultân Sencer (ö.552/1157)'e karşı dürüst ve sâdikâne bir tavır sergileyerek Hârizm'deki mevkiisini olumlu yönde güçlendirmeye, nüfuz ve kudretini artırmaya çalışmıştır. Bu çabalarında da oldukça başarılı olmuştur. Sencer'in sarayına bir yıl kendisi ertesi yıl da büyük oğlu Atsız gelerek Hârizm'in ödediği yıllık vergiyi güzel hediyelerle takdim ederler, buna karşılık da Sultân'ın iltifatına ve hediyelerine nâil olurlardı. Adına yazılmış olan bazı eserlerde "Kutbu'd-Dîn ve'd-Dunyâ, Ebû'l-Feth, Mu'în Emîri'l-Mu'minîn" lakaplarıyla anılması onun güç ve kudretinin ne kadar büyük olduğunu açıkça göstermektedir.<sup>6</sup>

Kutbeddîn Muhammed, müstakil bir hükümdar olmamakla beraber sülâlesinin gelecekteki faaliyetlerine sağlam bir zemin hazırlamış; maddî ve manevî kuvvet kaynakları vucûda getirmiştir. Onun, üstün yeteneği ve sağlam idâresi altında Hârizm'in büyük bir kalkınma gösterdiği, Selçuklu İmparatorluğu'nun diğer ülkeler ile olan ticârî ilişkilerini artırarak büyük menfaatler sağladığı açıkça görülmektedir.<sup>7</sup>

Kutbeddîn Muhammed ölünce yerine büyük oğlu Kızıl Arslan Atsız (ö.551/1156) Hârizmşâh tayin oldu. h.492/m.1099'da doğmuş ve iyi bir tahsîl görmüş olan Atsız, Sultân Sencer'in şahsî teveccühünü kazandığı için devrin siyâsi ve idâri geleneklerine uygun olarak bu mevkiye getirilmiştir. Kuvvetli bir edebî kültüre sâhip olan ve zaman zaman da şiir de söyleyen Atsız, daha babasının sağlığında Sencer'in sarayında önemli bir mevki kazanmış sevgi ve hürmet toplamıştır.

İlk zamanlar Sultân'a karşı tam bir sadâkat ile hareket eden Atsız'ın, Sultân'ın müsâdesi olmadan giriştiği Cend ve Mangışlak fetihleri onunla merkezi yönetim arasında büyük bir çekişmeye sebep olmuştu. Sultân Sencer, kendisine tâbi

---

<sup>6</sup> İbn Esîr, *a.g.e.*, VIII, 267.

<sup>7</sup> İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *DİA*, X, 376.



olan ve islâm dini uğrunda kâfirler ile cihâd eden buralardaki müslümanların kanlarını döktüğü için Atsız'a oldukça kızmış, ona karşı sert bir tutum sergilemişti.<sup>8</sup>

Atsız ise Sultân ile arasında meydana gelen bu karışıklıktan istifâde ederek bağımsızlığını ilan etti. Hâkimiyeti altında bulunan yerlerdeki Selçuklu memurlarını hapsedti, mallarına el koydu ve Horasan yollarını da kapattı. Bu sırada Belh'de bulunan Sultân Sencer, Atsız'a karşı savaşmak için topladığı kuvvetli bir ordu ile 1138 yılında Hârizm üzerine yürüdü. Atsız da kendi kuvvetlerini Hazaraps kalesi civârında bırakmak sûretiyle Sencer'in ordusunu kumlu çöllerden dolaşmaya mecbur etmişti. Meydana gelen savaşta önemli bir kısmı putperest Türklerden ibâret olan Atsız'ın ordusu ağır bir mağlubiyete uğrayarak 10.000'den fazla kayıp ve birçok da esir verdi. Esirler arasında bulunan oğlu Atlıg hemen öldürüldü. Atsız'ın kaçamayan kuvvetleri ise affedilerek Sultân'ın ordusuna katıldılar. Sencer, Hârizm'in idâresini kız kardeşinin oğlu Süleymân b. Muhammed'e bırakarak o devrin geleneklerine göre vezîr, atabey ve hâcib gibi memurlardan karma bir dîvân kurduktan sonra 1139'da Merv'e<sup>9</sup> döndü.<sup>10</sup>

Hârizm'de uzun yıllardan beri kurulmuş olan düzenin böyle askerî bir zafer ile birden bire değişmesi halkı pek de memnun etmedi. Yeni kurulan askeri idârenin olumsuz hareketleri de durumu büsbütün içinden çıkılmaz bir hale getirmişti. Sarsılmaz bir idâreye sâhip olan Atsız'ın faaliyetleri de buna eklenince, Süleymân ve adamları Hârizm'i terketmeye mecbûr kaldılar. Böylece Atsız, bu bölgede tekrar hâkimiyetini kazandı.<sup>11</sup> 1140'da Buhâra'ya karşı yaptığı bir seferi başarıyla neticelendirmesine rağmen Mayıs 1141'de Atsız'ın tekrar Sencer'in hâkimiyetini tanımak zorunda kaldığını görüyoruz. Ancak bu durum çok sürmedi. Eylül 1141'de Sencer'in Karahıtaylara<sup>12</sup> karşı Katavan'da<sup>13</sup> uğradığı ağır mağlubiyet üzerine Atsız

---

<sup>8</sup> İbn Esîr, *a.g.e.*, VIII, 363.

<sup>9</sup> Ortaçağın siyasî, idarî, ticarî ve kültürel açılarından önde gelen şehirlerinden biri olan ve eski adıyla (Merverrûz) olarak da bilinen ve Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmış olan Merv, Türkmenistan sınırları içinde bir şehirdir. el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 112.

<sup>10</sup> İbn Esîr, *a.g.e.*, VIII, 364.

<sup>11</sup> Taneri, *DİA*, XVI, 229.

<sup>12</sup> Karahıtaylılar aslen bir Mogol Devleti olup Hitaylılardandır. 1130 yılında başkenti Balasagun olan Karahıtaylılar Devleti'ni kurmuşlardır. Ahmet Taşağıl, *Karahıtaylılar*, *DİA*, XXIV, 415-416.

<sup>13</sup> Katvan Savaşı, 1141 yılında Karahıtaylılar Devleti ile Büyük Selçuklu Devleti arasında yapılan savaştır. Savaş Karahıtaylılar Devleti'nin galibiyetiyle sonuçlanmıştır.

önceki sadâkat yeminini bozarak bağımsızlığını ilân etti ve Selçuklu nüfusunun sarsılmasından azami derecede istifâde etti. Süratle Horasan'a yürüyerek Sencer'in payitahtı olan Merv'i hâkimiyeti altına aldı.<sup>14</sup> Daha sonra 1142 ilkbaharında Horasan'ın önemli merkezlerinden biri olan Nîşabur'u<sup>15</sup> ele geçirerek kendi namına hutbe okuttu. Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş, Horasan'da hâkimiyetini tekrar sağlamakta başarılı olan Sencer'in karşısında Atsız, süratle buralardan çekilmek zorunda kaldı. Hatta Sultan'ın 1143-1144'de Hârizm'e karşı giriştiği başarılı sefer neticesinde Selçukluların hâkimiyetini tanımaya ve Merv'de ele geçirdiği hazineleri îadeye mecbur kaldı.<sup>16</sup>

Sultân Sencer'in elde ettiği bu zaferden sonra bir süre bu iki Türk lideri arasında sukûnet ortamı sağlanmıştı. Ancak Atsız'ın amacından vazgeçmeyeceği muhakkaktı. Sultân Sencer de isyankâr tutumunu yakından takip ediyordu. Atsız Sultân Sencer'i ortadan kaldırmak üzere bir suikast tertiplede. Ancak Sultân bu durumdan haberdar olunca, Atsız'ın suikast girişimi boşa çıktı. Dolayısıyla bu olaydan sonra bu iki liderin tekrar araları bozulmuştu. Daha sonra Atsız yaptığına pişman olup bizzat Sultân'ın huzuruna gelerek özür dilemesi neticesinde tekrar barış ortamı sağlanmıştı. Sultân Sencer'in Türkmen isyanından sonra esir edilmesi ve üç yıl boyunca bu esaretin devam etmesi sırasında Atsız, isyan etmek yerine Sencer'in haklarını koruyan bir vâli olarak kalmıştır.<sup>17</sup>

Atsız,<sup>18</sup> Ürgenç'i<sup>19</sup> Sencer'in payitahtı olan Merv ile rekâbet edebilecek bir ilim merkezi hâline koymak için 1141-1142'deki Horasan seferlerinden dönüşte bazı meşhur âlimleri buraya getirmişti. Kadı Ebû'l-Fazl Kirmânî (ö.543/1149)<sup>20</sup>, Vâiz

---

<sup>14</sup> İbn Esîr, *a.g.e.*, IX, 3-4.

<sup>15</sup> Nîsâbûr; Horasan'ın dört başkentinin (Nîsâbûr, Merv, Herat ve Belh) en önemli şehirlerinden biri olup, OrtaÇağ'da da İran şehirlerinin en büyüklerindedir. Selçuklu Sultan'ı Tuğrul Bey bu şehri 1037 yılında ele geçirerek başkent yapmıştır. *el-Hamevî, a.g.e.*, V, 331-333.

<sup>16</sup> İbn Esîr, *a.g.e.*, IX, 17.

<sup>17</sup> Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 267.

<sup>18</sup> Atsız için ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Atsız", *DİA*, IV, 92.

<sup>19</sup> ez-Zemaşşerî'nin doğduğu şehir olan Zemaşşer ile vefât ettiği şehir olan Ürgenç (Arapçası Curcâniye Türkçesi Ürgenç, şimdi Köhne-Ürgenç şehri) Hârizm'e bağlıdır. *el-Hamevî, a.g.e.*, II, 122-123.

<sup>20</sup> Şevval 457'de (Eylül 1065) Kirman'da doğan Hanefî fakîhi'dir. es-Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî, *el-Ensâb*, Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniya, (thk. eş-Şeyh 'Abdul Rahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî), Kâhire 1980, X, 401.

Ebû Mansûr Abbâdî (ö.547/1152),<sup>21</sup> Kadı Huseyn Ersâbendî (ö.548/1153),<sup>22</sup> Filozof Ebû Muhammed Hirakî (ö.540/1146),<sup>23</sup> Hârizimli meşhûr tabip ve müellif Seyyid İsmâil Cürçânî (ö.531/1137)<sup>24</sup> bu âlim kişilerdendir. Horasan'dan getirilen âlimler, Sencer ile Atsız arasında barış ortamı sağlanınca tekrar oraya dönmüşlerdir.<sup>25</sup>

Sencer'in ölümünden ve bilhassa Hârizimşâhlar Devleti'nin imparatorluk şeklinde inkişâfından sonra bu muhâceret büsbütün kuvvetlenmişti. Hârizimşâhların inşâ divânının başında dâima devrin en tanınmış münşîleri bulunuyordu. Tökiş (ö.1172/1200) devrinde bu vazifede bulunan Behâeddîn Muhammed b. Mueyyed el-Bağdâdî (ö. ?), XII. asrın en tanınmış münşîlerindendi. "Fahr-i Hârizim" lakabını taşıyan Ebû'l-Kâsım ez-Zemaşşerî (ö.467/1144), şâir ve münşî Reşîduddîn Vatvât (ö.573/1178)<sup>26</sup>, Fahreddîn er-Râzî (ö.606/1210)<sup>27</sup>, Şihâbeddîn Hivâkî (ö.618/1221)<sup>28</sup> ve daha birçok tanınmış âlim ve şâirler Hârizim'de yaşamışlardır.<sup>29</sup>

Bu arada Hârizimşâhlar devrinde ilim ve din dili olarak Arapça'nın eski önemini muhafaza ettiği görülür. Fakat sadece din ve ilim adamları değil geniş bir edebî kültür sâhibi olanlar da mutlaka Arap dil ve edebiyatına vâkıf bulunuyorlardı.

Kuruluşundan yıkılışına kadar Selçukluların dini yapısını takip eden Hârizimşâhlar Devleti'nin Horasan ve Irak'a hâkim olduğu zaman bu durumu devam ettirmekteydi. Hârizim sahasına gelince, sünniliğin eskiden beri hâkim olduğu bu sahada din âlimleri arasında kelam ilminin en rasyonalist mezhebi olan mü'tezile<sup>30</sup>

<sup>21</sup> Vâiz Ebû Mansûr Abbâdî, İranlı mutasavvıf, vâiz ve hatiptir. es-Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 337-338.

<sup>22</sup> es-Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 184.

<sup>23</sup> es-Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 91-92; el-Beyhakî, Ebû'l-Hasan Zahîruddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed, *Tetimmetu Sivânî'l-Hikme ev Târîhu Hukemâi'l-İslâm*, Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, Lübnân, 1994, s. 31.

<sup>24</sup> Hârizimşâhlar döneminin ünlü hekim ve cerrahıdır. İsmâil b. Hasan, Hasan Doğruyol, *DİA*, VII, 134; el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 122.

<sup>25</sup> İbn Esîr, *a.g.e.*, IX, 4.

<sup>26</sup> 1088 ya da 1094 yılları arasında Belh'te doğduğu tahmin edilen ve tezkirelerde soyu Hz. Ömer'e kadar ulaştırılan Fars şâir ve münîdir. el-Hamevî, *İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb: Mu'cemu'l-Udebâ*, bsy, bty, s. 888.

<sup>27</sup> Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanındaki çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimidir. Derya Örs, "Reşîduddîn Vatvât", *DİA*, XXXII, 573.

<sup>28</sup> Necmuddîn-i Kübrâ lakabıyla tanınan 540'ta (1145) Hârizim'in Hîve şehrinde doğan Kübreyiyye tarikatının kurucusudur. Hamîd Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, XXXII, 498.

<sup>29</sup> Taneri, "Hârizimşâhlar", *DİA*, XVI, 231.

<sup>30</sup> İtikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebidir. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, Dâru İhyâ et-Tirâs el-'Arabî, (thk. M Ş. YALTKAYA), Beyrût, 2008, I, 262; Işık, Kemal, "Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1967, s. 39.

XI. asırda büyük bir yayılma göstermiş ve bu yayılma Moğol istilâsından sonra da devam etmiştir. Hârizm âlimleri arasında dini münâzaraların aşırıya gitme hislerinden tamamıyla âzâde ve objektif bir tarzda cereyân ettiğini, o dönemde yaşamış kişilerin ifâdelerinden öğreniyoruz. XI-XII. asırlarda Horasan'ın büyük ilim merkezlerinde Kerrâmîler<sup>31</sup>, Eş'arîler<sup>32</sup> ve Mû'tezilîler gibi kelam mektebi mensupları arasında mücâdeleler Hârizm'de de mevcuttu. Fakat bunlar çok sınırlı bir mütefekkir zümresi içinde kalarak umûmi nizâmı bozacak ve siyâsî tahrîk vâsıtası olacak bir mâhiyet olmadıkça devlet müdâhelesine ihtiyaç duyulmuyordu.

Hârizmşâhlar, hanefilik ve şâfi'îlik gibi iki büyük sünnî mezhebinin himâyesini dînî yapılarında temel olarak kullandılar. Şi'îler ve ismâ'ilîler gibi siyâsî amaçlar peşinde koşan zümrelerin ortadan kaldırılması için var güçleriyle çalıştılar.<sup>33</sup>

---

<sup>31</sup> III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâunnehir'de ortaya çıkan itikadî mezhep, Adını kurucusu Muhammed b. Kerrâm'dan almıştır. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294.

<sup>32</sup> Ebû'l-Hasen el-Eş'ârî'nin (324/935-36) öncülüğünü yaptığı, kelâm metodunu benimseyen kelâm ekolüdür. Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, XI, 447.

<sup>33</sup> Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, 228.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### EZ-ZEMAŞŞERÎ'NİN NİN HAYATI VE ESERLERİ

#### 1. HAYATI

##### 1.1. İsmi, Nisbesi, Künyesi

Ḥârizm'in önde gelen değerli şahsiyetlerinden biri olan Ebû'l-Kâsım ez-Zemaşşerî; geniş ilim sâhibi, çok faziletli, tefsîr, hadîs nahiv, fıkıh, lügat, atasözü, usul, arûz, şiir gibi birçok farklı ilim dallarında uzman ve bütün bu özellikleriyle yüksek bir mertebeye ulaşmış büyük bir Türk âlimidir.<sup>34</sup>

ez-Zemaşşerî; el-Ḥârizmî nisbesiyle tanınıp künyesi Ebû'l-Kâsım olan Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed'dir.<sup>35</sup> Cârullâh yani "Allah'ın komşusu" lakabı ise ona, Mekke'de Kâbe-i Şerîf'de uzun bir süre kaldığı için verilmiştir.<sup>36</sup> Aynı zamanda eserlerinin bu değerli âlime kazandırdığı ünden dolayı ve mensubu bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için "Fahr-i Ḥârizm" lakabı ile de anılmaktadır.

##### 1.2. Doğumu ve Ailesi

ez-Zemaşşerî, Receb ayının 27'sinde 467 (m.18 Mart 1075) tarihinde Ḥârizm<sup>37</sup> bölgesinde yer alan Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili

<sup>34</sup>es-Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Bugyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, Dâru'l-Fikr, (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Beyrût, 1979, II, 279; el-Yâf'î, Ebû Muhammed 'Abdillâh Es'ad el-Yemenî, *Mirâtu'l-Cinân ve 'Abretu'l-Yağizân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1997, II, 280; İbn Tağrîberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf b.Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nucûmu'z-Zâhira fî'l-Mulûki Mısra ve'l Kâhira*, Dâru'l-Kutub, Kâhira, 2010, V, 274.

<sup>35</sup>el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, (thk. Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kâhira, 1986, III, 265; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 168; es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, 280; Ahmed Efendî, *Aksa'l-Ereb fî Tercemeti'l-Muqaddimetu'l-Edeb*, Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, İstanbul 1895 I, 298; İbn 'Îmâd, Ebû'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Aḥbâri min Zeheb*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, bty., IV, 118.

<sup>36</sup> el-Yâf'î, *a.g.e.*, II, 280.

<sup>37</sup> Farsça hâr (huvâr) ve rizm/rezm kelimelerinden meydana gelen Ḥârizm isminin menşei üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Özaydın, Abdulkarîm, "Ḥârizm", *DİA*, XXVI, s. 216

Köroğlu ilçesindeki Zemaşşer<sup>38</sup> beldesinde dünyaya gelmiştir.<sup>39</sup> Onun hal tercümesini yazarların hepsi doğum tarihini bu şekilde vermişlerdir.<sup>40</sup> Ancak İbni Kesîr, (ö.774/1374) ez-Zemaşşerî'nin h.462/m.1069 yılında doğduğunu ve h.538/m.1144 yılında 76 yaşındayken öldüğünü kaydeder.<sup>41</sup> Buna göre ez-Zemaşşerî'nin Nizâmu'l-Mülk (ö.485/1092)'e sunduğu kasîdesini 17 yaşındayken yazmış olması gerekir. Ayrıca bu kasîdesinde, yazmış olduğu eserlerinden söz ederek yüksek mevkî talep etmesi 17 yaşındaki biri için mâkul gözükmemektedir.

Kaynaklar, ez-Zemaşşerî'nin âilesi hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermezler. Ancak onun dindar ve mütevâzi bir âileye mensup olduğu bilinmektedir. Nitekim Aksâ'l-Ereb'de babası Ömer'in, Zemaşşer kasabasındaki bir mahalle mescidinde imamlık yaptığı belirtilmiştir.<sup>42</sup> Dîvânu'z-Zemaşşerî adlı eserindeki şiirlerinden anlaşıldığına kadarıyla babası, kendini dine vermiş; gecelerini ibâdet, gündüzlerini oruçla geçiren; ibâdetlerini aksatmayan âlim, edîb, mala mülke önem vermeyen zühd ve takva sâhibi bir insandır.<sup>43</sup> Ailesinin takva sahibi olduğunu şaraba dâir yazdığı kasîdesinde de görebiliriz. Bu kasîdede şöyle söylemektedir: “Şiire şarap ile başladığım için Allah beni bağışlasın. Halbuki ben onun harâretini hiç tatmadım. Ne babam ne de ailemden hiçbir kimse onu ağzına almadı. Bu hususta herkes beni ittifakla doğrulayacaktır.”<sup>44</sup>

İbn Kesîr'in anlattığına göre; ez-Zemaşşerî'nin ilk bilgilerini kendisine borçlu olduğu babası Ömer b. Ahmed (ö.495/1102'den önce)'i zâlim bir kimse olan vezir Müeyyidü'l-Mülk b. el-Hasan (ö.495/1102) siyâsi bir sebepten dolayı hapse atmıştı. ez-Zemaşşerî, babasının affı için yazdığı kasîdede, onun henüz genç denecek

<sup>38</sup> Zemaşşer, Hârizm bölgesinde büyük bir beldenin adıdır. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 147; İlmammedov, Rahman, “ez-Zemaşşerî'nin Muqaddimetü'l-Edeb Eserinin Türk Dilleri İçin Önemi”, Eskişehir Bilgeler Zirvesi, Eskişehir 2014, s. 2.

<sup>39</sup> el-Enbârî, Kemaluddîn Abdulrahmân b. Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Ulemâ*, Ürdün 1985, s. 292; el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 266; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 173; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, IV, 121; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru Hicr, (thk. 'Abdullah 'Abdul Muhsin et-Türkî) Kâhire 1998, XII, 219.

<sup>40</sup> el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Me'mûn, Kahire, bty., XIX, 126.

<sup>41</sup> İbn Kesîr, *a.g.e.*, XVI, 335.

<sup>42</sup> Taşköprizâde Ahmed Efendi, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Sa'ade Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, Beyrut, 1985, II, 89.

<sup>43</sup> ez-Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *Dîvânu'z-Zemaşşerî*, Dâru Sâdir, (Şerh: Fâtima Yûsuf el-Haymî), Beyrut 2008, s. 341; İsmail Cerrahoğlu, “*Tefsir Tarihi*”, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, I, 315.

<sup>44</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 438.

bir yaşta hapsedildiğini, arkasında bakıma muhtaç çocuklar bıraktığını, böyle bir kimsenin affedilmesinin sevap olacağını oldukça duygusal ifâdelerle anlatır.<sup>45</sup> Fakat babasının bu hapis hayatı ile son senelerini orada geçirdiği ve neticesinde öldüğü yine dîvândaki bazı şiirlerine bakarak tahmin edilmektedir.<sup>46</sup>

### 1.3. Tahsili ve Seyahatleri

ez-Zemaşşerî, bazı kaynakların bildirdiğine göre çocukluğunda ilim tahsili için Buhâra'ya giderken hayvandan düşmüş<sup>47</sup> bu nedenle ayağı sakatlanmıştır. Büyük ihtimalle, bir kar fırtınasında donduğu için ayağının birini kestirmiş ve takma bacakla yürümek mecburiyetinde kalmıştır.<sup>48</sup> Hanefî fakîhi olan ed-Damağâni (ö.498/1104)'nin ayağının kesilme sebebini ona sorduğu ve buna “annemin duâsı” diyerek cevap verdiği söylenir.<sup>49</sup> ez-Zemaşşerî, bu üzücü olayı annesinden de bahsettiği bir çocukluk hâtırasına atfeder. Bir gün, çocukluğunda yakaladığı bir serçenin ayağına oynamak için bir ip bağlar. Serçe bir ara elinden kaçıp bir duvar deliğine girer. Küçük Zemaşşerî kuşu çıkarmak için ipin dışarıda kalan ucundan çekince kuşcağızın ayağı kopar. Bunu gören annesi, oğlunun yaramazlığı yüzünden kuşun uğradığı felâkete çok üzülür ve onun ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın! diyerek beddua eder.<sup>50</sup>

Topallığının başkaları tarafından yanlış anlaşılıp suç vs. gibi olumsuz bir nedene yorumlanmaması için sakat kalışının şiddetli soğuk yüzünden olduğuna dair pek çok şahit dinleterek bir belge hazırlattığı ve gittiği her yerin yetkili kişisine bu belgeyi gösterip ayağının sakat kalma sebebini yazdırarak altına imza attırdığı söylenir. Ayrıca, topallığının belli olmaması için yere degecek kadar gayet uzun bir elbise giydiği rivayet edilir.<sup>51</sup> “Topalların nicelerinin yücelere yükselmekte sağlam

<sup>45</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 169.

<sup>46</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 270-275.

<sup>47</sup> el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 268; el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 127.

<sup>48</sup> İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 169; el-Yâfi'î, *a.g.e.*, III, 269; İshak Hocası Ahmed Efendi, *a.g.e.*, I, 299; el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 268.

<sup>49</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 127.

<sup>50</sup> el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 268 İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 170, el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 127; el-Yâfi'î, *a.g.e.*, II, 281.

<sup>51</sup> İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 169; İshak Hocası Ahmed Efendi, *a.g.e.*, I, 299.

ayaklılardan daha ileride olduklarını gördüm ama sağlam ayaklıların iyilikte öne geçtiklerini görmedim” demesi kendi topallığı ile alakalı bir sözüdür.<sup>52</sup>

Başına gelen bu olaydan sonra ez-Zemaşşerî'nin babası, “Bundan sonra bir işe yaramaz, bâri terzilik sanatına vereyim zîra bu sanatta ayağa ihtiyaç yoktur” der. Bu sözleri işiten ez-Zemaşşerî, bâbasından kendisini Hârizm'e bırakmasını rica eder ve ona şu sözlerle yalvarır: “Ey şevkatli babacığım! Ne olur bu fakiri Hârizm'e götür.” Babası da onun bu isteğini yerine getirir ve Hârizm'de bir medrese hüccesine yerleştirir.

ez-Zemaşşerî, kısa bir süre içinde Hârizm'de mu'tezile mezhebini yayan; dönemin lügat, nahiv ve tıp sahasında önde gelen âlimlerinden biri olan “Ferîdu'l-'Asr” ve “Vahîdu'd-Dehr”<sup>53</sup> lakaplarıyla tanınan Ebû Mużar Cerîr ez-Żabbî el-İsfehânî (ö.507/1113)'nin<sup>54</sup> derslerine katılıp edebiyat ilimlerini tahsil eder. ez-Zemaşşerî, bu dönemde hocasından mu'tezile akîdesinin esaslarını da öğrenir.<sup>55</sup>

ez-Zemaşşerî'nin üstün bir yeteneğe sâhip olduğunu gören ez-Żabbî el-İsfehânî, onu kendisinden sonra yerine bırakabileceği biri olarak görür ve ona karşı her türlü maddî ve manevî yardım göstererek bazı devlet büyükleriyle de tanışmasına vesîle olur.<sup>56</sup> ez-Zemaşşerî, hocasının yanında bulunduğu sürede ondan aldığı derslerle mu'tezile inancının bütün inceliklerini öğrenir. Hatta hocası ez-Żabbî'yi ziyârete gittiğinde kendisini karşılayan hizmetçiye, “Efendine kapıda Ebû'l-Kâsim el-Mu'tezilî'nin olduğunu söyle” diyecek kadar ileri derecede mu'tezilî fikrine gönül vermesine sebep olur.<sup>57</sup>

<sup>52</sup> ez-Zemaşşerî, *Nevâbiğu'l-Kelîm*, Maţba'atu Vâdî'n-Nîl, Kâhire 1286. s. 14.

<sup>53</sup> Özgel, İshak, “*Büyük Selçuklu Dönemi Müfessirleri*”, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996, s. 141.

<sup>54</sup> Nahiv ve lügat âlimi olan Mahmud b. Cerîr el-İsfehânî, aslen İsfehanlı olup, bir süre Hârizm'de ikamet etmiştir. Bu sırada o, aralarında ez-Zemaşşerî'nin de bulunduğu birçok talebeye lügat ve nahiv dersleri okutmuştur. Aynı zamanda edip ve tabîb olan ez-Żabbî, faziletleriyle darbu mesele konu olmuş ve nihâyet h. 507 (m. 1113) yılında Merv'de vefat etmiştir.

Eserlerinden şiir, hikaye ve ahbâr ihtiva eden Zadu'r-Rekb adlı eseri zikredilebilir. el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 123-124; el-Hamevî, *Mu'cem'ul-Müellifîn*, XII, 156-157; Katip Çelebi, *a.g.e.*, I, 945.

<sup>55</sup> ez-Zemaşşerî, bu hocasına bir mersiye yazmıştır (bkz. *Mu'cemu'l-Udeba*, XI, 127; en-Nucûmu'z-Zâhire, V, 274).

<sup>56</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 124.

<sup>57</sup> İbnu'l-'Îmâd, *a.g.e.*, IV, 120.



ez-Zemaşşerî'nin dönemin önde gelen devlet adamlarıyla da iyi ilişkiler kurduğu görülmektedir. Onun gençlik devresi, ilmî ve edebî faaliyetleri teşvîk ile himâye etmiş, hâkimiyet kurduğu topraklarda bilimin gelişmesine büyük katkı sağlamış, Selçuklu Devleti Sultânı Melikşâh (ö.485/1092)'ın zamanına rastlar.<sup>58</sup> ez-Zemaşşerî, bu dönemde Nizâmü'l-Mülk (ö.485/1092) için yazdığı bir kasîde de onun kabiliyet ve üstünlüğünü överek kendisinin de yüksek bir makâma getirilmesini istemiş ancak Nizâmü'l-Mülk'den beklediği ilgiyi görememiştir.

Daha sonra bu olaydan dolayı üzüntü duyan ez-Zemaşşerî, Hârizm'den Horasan'a giderek orada meşhûr münşîlerden Mucîr ed-Devle Ebû'l-Feth 'Alî b. el-Huseyn el-Erdestânî ile yakınlık kurmuştur. Ona, nahve dâir kaleme aldığı Şerhu Ebyâti Sîbeveyh" ile el-Unmûzec adlı eserlerini takdim etmiştir. Bu değerli eserlerden dolayı ez-Zemaşşerî'ye karşı memnuniyetini göstermek için Mucîr ed-Devle de ona bir at ve bin dînâr vererek iltifatta bulunmuştur.<sup>59</sup>

Horasan'dan İsfahan'a geçen ez-Zemaşşerî, burada da Melikşâh'ın (ö.485/1092) oğlu Muhammed ile dostluk kurmuş ve onu metheden şiirler söylemiştir. Bir süre Halep şehrinde de bulunmuş ise de burada ne kadar kaldığı ve ne yaptığı tam olarak bilinmemektedir.<sup>60</sup> ez-Zemaşşerî, ilim talebi için birçok yeri gezmiş; her gittiği yerde bilginin kaynağına ulaşmak adına elinden gelen tüm çabayı göstermiştir. Hatta ilim elde edebilmek için çıktığı seyahatler konusunda "Arab topraklarında ayak basmadığım yer kalmadı" sözünü söylemiştir.<sup>61</sup>

#### 1.4. İlmî Hayatı

ez-Zemaşşerî'nin ilim tahsili konusundaki arzusu onu Hârizm'deki Zemaşşer kasabasından başlayıp Buhâra'ya kadar ulaştırmış ve buralarda ilminden faydalanabileceği değerli şahsiyetlerden en iyi şekilde istifâde etmiştir. O, yaptığı bu seyahatlerde Hicâz bölgesinde bulunup bütün Arap yarımadasını dolaşmıştır. Yaşı

<sup>58</sup> İbn Esîr, *a.g.e.*, VIII, 480.

<sup>59</sup> el-Kıfî, *a.g.e.*, III, 267.

<sup>60</sup> İbn Hâlikân, *a.g.e.*, V, 173; el-Yâfi'î, *a.g.e.*, III, 271.

<sup>61</sup> ez-Zemaşşerî, *Esâsu'l-Belağa*, Dâru'l-Mekteb'il-'İlmiyye, (thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd), Beyrût 1998, I, s. 92.

altmış altı olmasına rağmen hocası el-Cevâlikî (ö.540/1145)'nin yanında bulunup ondan ders alarak icâzet almak istemesi, onun ilme karşı ne kadar düşkün olduğunu göstermektedir.

ez-Zemaşşerî; Türkçe, Farsça, Hârizmce ve Arapçayı çok iyi bilen bir âlimdi. Arapçayı sonradan öğrenmesine rağmen bu dilin bütün inceliklerini çok iyi kavramış ve telif ettiği eserlerini de genellikle Arapça yazmıştır. Arap yarımadasına yaptığı seyahatler ve belirli bir süre Mekke'de ikamet etmesi, onun bu konuda yetkin bir âlim olmasını sağlamıştır. Arapçaya çok hâkim olduğunu, bir gün Ebû Kubeys dağına çıkarak Araplara hitaben: “Gelin; babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin.” sözleriyle dile getirmiştir.<sup>62</sup>

### 1.5. Hocaları

ez-Zemaşşerî'nin hocaları arasında ona en çok katkı sağlayan, hem madden hem de mânen gelişmesinde büyük bir öneme sahip olan hiç süphesiz Ebû Mużar Cerîr ez-Zâbbî el-İsfehânî (ö.507/1113)'dir.<sup>63</sup> ez-Zemaşşerî, ilk derslerini bu değerli hocasından almış, edebiyat ve nahiv alanında ondan çok istifâde etmiştir. Hocasına verdiği değeri göstermek için dîvânında yazdığı bir şiirle, ona şu şekilde övgüde bulunmuştur.<sup>64</sup>

وَقَائِلَةٌ مَا هَذِهِ دُرُرُ الَّتِي تُسَاقِطُهَا عَيْنَاكَ سِمْطَيْنِ سِمْطَيْنِ  
فَقُلْتُ هِيَ الدُّرُرُ اللَّوَاتِي حَسْنَا بِهَا أَبُو مَضْرٍ أَدْنَى تَسَاقَطُ مِنْ عَيْنِي

“Gözlerinden ikişer ikişer iplik gibi dökülen bu inciler de ne?”

“Gözlerimden dökülen, Ebû Mużar'ın kulaklarımı onlarlar doldurduğu incilerdir.”

Diğer bir şiirinde ise şöyle der:<sup>65</sup>

<sup>62</sup> Bilmen, Ömer Nasuhi, “*Büyük Tefsir Tarihi*”, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1947, II, 464.

<sup>63</sup> es-Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 144.

<sup>64</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, 558.

<sup>65</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, 208.

وَمَا زَالَ مَوْتُ الْمَرْءِ يُخْرِبُ دَارَهُ      وَ مَوْتُ فَرِيدِ الْعَصْرِ قَدْ خَرَّبَ الْعَصْرَا  
أَغَارُ إِذَا مَا أَعْرَضَ الْبَحْرُ طَامِيًا      وَلَمْ أَرَ إِلَّا نَاضِبًا ذَلِكَ الْبَحْرَا

“Kişinin ölümü evini harâbeder, Ferîdu’l-‘Asr’ın ölümü ise asrı harâbeder.”

“Taşan deniz çekildiğinde ben de kuruyorum, bu deniz gibi çekilenini hiç görmedim.”

ez-Zemaşşerî, ilim konusunda ilk bilgilerini öğrendiği Ebû Muzar b. Cerîr ez-Zabbî el-İsfehânî (ö.507/1113)‘den başka, ilmi seyahatleri sırasında birçok âlim şahsiyetin de meclisinde bulunmuş ve onlardan farklı ilim dallarında ders almıştır.<sup>66</sup> Onun, derslerinde bulunduğu hocaları şunlardır.

1. Ebû Mansûr el-Cevâlikî (ö.540/1145)‘den edebiyat ve lûgat.
2. Rukneddîn Muhammed el-Usûlî‘den usûlu‘d-Dîn ve tefsîr.
3. eş-Şeyh es-Sedîd el-Hayyâtî‘den fıkıh.<sup>67</sup>
4. Ali b. Muzaffer en-Nîsâbûrî (ö.493/1100)‘den edebi ilimler.
5. Ebû Nasr el-İsfehânî‘den edebî ilimler.
6. Ebû‘l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Ebî‘l Batar‘dan hadîs.
7. Ebû Sa‘d eş-Şekkânî‘den hadîs.
8. Ebû Mansur b. Nasr el-Hârisî‘den hadîs.<sup>68</sup>
9. Hanefî fakîhlerinden olan Kâzî‘l-Kuzât Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Alî ed-Damağânî (ö.498/1104)‘den hadîs ve fıkıh.
10. Ebû‘s-Sa‘dat İbn eş-Şecerî (ö.542/1148)‘den nahiv ve edebiyat.<sup>69</sup>
11. Mekke‘de Ebû Bekr ‘Abdullah b. Talha el-Ya‘burî‘den (ö.518/1124) Sîbeveyhi‘nin el-Kitâb‘ını okudu.

Bilhassa nahiv, lûgat ve edebî ilimlerde kendisini yetiştiren ez-Zemaşşerî, h.512/m.1118 yılında yakalandığı şiddetli bir hastalıktan sonra Mekke‘ye gitti. Orada Şerîf Ebû‘l-Hasan ‘Alî b. Hamza b. Vehhâs (ö.550/1155) ez-Zemaşşerî‘ye çok

<sup>66</sup> el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 173; İshak Hocası Ahmed Efendi, *a.g.e.*, I, 298; İbn ‘İmâd, *a.g.e.*, V, 119.

<sup>67</sup> Taşköprizâde Ahmed Efendi, *a.g.e.*, II, 89.

<sup>68</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 127.

<sup>69</sup> ez-Zemaşşerî‘nin bu hocası‘nın adı Hibetullâh b. ‘Ali olup, h. 450 (m. 1058)‘de Bağdâd‘da doğmuştur. Nahiv tahsilinden sonra burada Ebû Tâlib soyundan gelenlerin nakipliğini yürüten İbnu‘ş-Şecerî, h. 542 (m. 1148) yılında Bağdâd‘da vefat etmiştir.

iltifatta bulunarak ona saygı ve hürmet gösterdi. Hatta her ikisi karşılıklı birbirlerine dostane şiirler söylediler. ez-Zemaşşerî, yakın ilgi gördüğü ve ilerde meşhur tefsirini teşviki ile yazmaya başlayacağı mu‘tezilî olan İbn Vehhâs ile ilmî mütâlaa ve teâtillerde bulunmuştur.<sup>70</sup> Mekke’de bulunduğu sırada Hicâz bölgesini dolaşarak çeşitli kabilelerin dili, edebiyatı, örf ve âdetleri hakkında geniş bir malûmat edinmiştir.<sup>71</sup> Nitekim kendisine uzun süre Mekke ve hâvalisinde ikâmet etmesinin sebebi sorulduğunda “Bulamadığım kalbi bulabildiğim yerdir” şeklinde cevap vermiştir.<sup>72</sup> ez-Zemaşşerî, Mekke’de iki yıl kaldıktan sonra Hârizm’e dönmüştür. Ancak Mekkeye duyduğu özlemden dolayı kısa bir süre sonra tekrar buraya gelmiştir.

ez-Zemaşşerî, bulunduğu her şehirde halkın etrafına toplanıp kendisinden ilim tahsil ettiği çok değerli bir âlimdir. O, ilmi seyahatlerin birinde h.533/m.1138 yılında Mekke’den Hârizm’e dönerken Bağdâd’a uğramış<sup>73</sup> burada değerli dil ve edebiyat âlimi İbn Şecerî (ö.542/1148) tarafından da şiirle takdir edilerek ondan büyük saygı görmüştür. İlme karşı bitmek tükenmek bilmeyen bir arzusu olan ez-Zemaşşerî, bir taraftan ders okuturken diğer taraftan da Ebû Mansûr el-Cevâlikî (ö.540/1145)<sup>74</sup> gibi büyük âlimlerin derslerine devam ederek 66 yaşında olmasına rağmen icâzet almıştır.<sup>75</sup>

## 1.6. Talebeleri

<sup>70</sup> el-Ğıftî, *a.g.e.*, III, 268; en-Nucûmu’z -Zahire, V, 274. el-Hamevî, *a.g.e.*, XIV, 86.

<sup>71</sup> İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 219; el-Ğıftî, *a.g.e.*, III, 266.

<sup>72</sup> el-Ğıftî, *a.g.e.*, III, 266.

<sup>73</sup> el-Ğıftî, *a.g.e.*, III, 266; İshak Hocası Ahmed Efendi, *a.g.e.*, I, 298.

<sup>74</sup> Edîp ve lûgat âlimi olan Ebû Mansûr Mevhud b. Ahmed el-Cevâlikî, h. 466 (1073) senesinde Bağdâd’da doğmuştur. Ebû’l Kâsım b. el-Busrî ve Ebû Tâhir b. Ebî Sakar’dan hadis dinlemiştir. el-Hatîb el-Bagdâdî’den de edebiyat okumuştur. Derin bilgi sâhibi olan bu zat, Nizâmiye Medresesi’nde ders okutmuş ve Abbâsi halifesi el-Muktefi ile dostluk kurmuştur. Hatta el-Muktefi, ondan bazı kitapları da okutmuştur. el-Cevâlikî, başta İbnu’l-Cevzî olmak üzere birçok talebe yetiştirmiş ve h.540 (1145) senesinde Bağdâd’da vefat etmiştir.

Bazı eserleri şunlardır: Şerhu Edebi’l-Kâtib, el-Mu‘arreb mine’l-Kelami’l-A‘cemi, Tekmîle Islâh mâ Tegallate fihi’l-‘Amme, Esmâ Hayli’l-‘Arab; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 342-344; el-Ğıftî, *a.g.e.*, III, 270; Brockelman, Carl, *GAL*, (çev. ‘Abdul Halîm en-Neccâr), Leipzig 1909. I, 280; Muharrem Çelebi, “Cevâlikî”, *DİA*, VII, 438.

<sup>75</sup> el-Ğıftî, *a.g.e.*, III, 270.

ez-Zemaşşerî, birçok alanda telif ettiği değerli eserleri ile birçok ilim adamının yetişmesini sağlamıştır. Hayatını hiç evlenmeden geçiren ez-Zemaşşerî, bunun sebebini Divânu'l-Edeb adlı eserinde şöyle açıklar: “Çocuklar, babalarının istediği gibi yetişmeyip yoldan çıkmaktadırlar. Çocuk terbiyesi bir hayli zor iştir. Çocuğun kötü bir hareketi yüzünden babanın rezil olması çok daha kötüdür.”<sup>76</sup>

ez-Zemaşşerî, hayatı boyunca ilimle uğraşmış ve kendisini ona adamıştır. O, talebe seçiminde ve icâzet verme konusunda çok titiz davranmış; kendisinden icâzet alan birçok değerli talebe yetiştirmiştir. Ayrıca onun meclislerinde bulunarak ondan doğrudan ders alan ve ilminden istifâde eden birçok kişi vardır. Sadece isimleri tespit edilebilen en meşhur talebeleri ise şunlardır.<sup>77</sup>

1. Zemaşşer'de Ebû 'Amr 'Âmir b. el-Hasan es-Semmâr.
2. Taberistan'da Ebû'l-Mehâsin İsmâ'îl b. Abdillâh et-Tavîlî.
3. Abiverd'de Ebû'l-Mehâsin Abdurrahîm b. Abdillâh el-Bezzâz.
4. Semerkand'da, Ebû Sa'd Ahmet b. Mahmud eş-Şâşî.
5. Hârizm'de Ebû Tâhir Sâmân b. Abdilmelik el-Fakîh, el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî el-Hârizmî (ö.562/1167) ve Ebû Yûsuf Ya'kûb b. 'Alî b. Muhammed el-Belhî.<sup>78</sup>
6. Ebû'l-Hasan el-'Adîb.
7. Zeyneb bint eş-Şa'ri.
8. 'Ali b. 'İsâ b. Hamza b. Vehhâs (ö.568)'dir.

ez-Zemaşşerî'den ilim tahsil edenlerden birisi de Huccetu'l-Efâzil ve Faşru'l-Meşâyih” lakablarıyla anılan Ali b. Muhammed el-'Umrânî el-Harezmi (ö.560/1192)'dir.<sup>79</sup>

## 1.7. Vefâtı

ez-Zemaşşerî, hayatı boyunca çok sayıda seyahat gerçekleştirmiştir. Mekke'ye gidip orada 5 yıl kalmış bundan dolayı kendisi “Cârullâh” Allah'ın

<sup>76</sup>el-Hûfi, Ahmed Muhammed, *ez-Zemaşşerî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1996, s. 96-97; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, I, 317.

<sup>77</sup>es-Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 298.

<sup>78</sup>el-Hamevî, *a.g.e.*, XX, 55.

<sup>79</sup>el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 61.

komşusu lakabı ile anılmıştır.<sup>80</sup> Burada kaldığı süre boyunca Arap yarımadasını dolaşarak çeşitli kabîlelerin dili, edebiyatı, yaşayışı, örf ve âdetleri konusunda önemli bilgiler toplamıştır. Bu sayede, Arapça bilgisi o kadar üst düzey bir seviyeye ulaşmıştı ki Ebû Kubeys tepesine çıkarak Araplara hitâben: “Gelin; babalarınızın, dedelerinizin dilini benden öğrenin”<sup>81</sup> diyerek bu alandaki bilgisini açıklamaktan çekinmemiştir. Ayrıca onun eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı “Fâhr-i Hârizm” Hârizm’in gururu lakabı ile de anılmıştır. Hayatının son yıllarında Bağdâd’tan kendi yurdu olan Hârizm’e geçerek birkaç yıl sonra hakkında bilgi veren bütün kaynakların da ittifak ettiği üzere h.538/m.1144 senesinde Ceyhun Irmağı kıyısındaki Kurkanc (el-Curcâniye) kasabasında vefat etmiştir.<sup>82</sup>

Hicrî VIII. asırda Hârizm’i ziyaret eden İbn Batûta, Hârizm’de ez-Zemaşserî’nin kabrini gördüğünü ve üzerinde bir kubbe inşa edilmiş olduğunu rivâyet eder.<sup>83</sup> ez-Zemaşserî, döneminin önde gelen âlim şahsiyetlerindendi. Gittiği her yerde meclisler kurulur, insanlar; onun değerli ilimlerinden istifâde etmek için toplanırdı. Böyle bir âlimin ölümü herkesi çok üzmüş bu yüzden hakkında bazı mersiyeler yazılmıştır. Bunlardan birisi de şöyledir.

فأرض مكة تذري الدمع مقتلها  
حزناً لفرقة جار الله محمود

“Mekke toprakları, Cârullâh Mahmûd’un ayrılığı yüzünden gözyaşı döktü.”<sup>84</sup>

### 1.8. Ekolü ve Dini inancı

ez-Zemaşserî Bağdat ekolündendir. Bağdat ekolünden olmasına rağmen iki karşıt ekolün görüşleri arasında seçim yaparken bu görüşlerin birine ya da her ikisine birden yer vermek suretiyle geniş bir alanı kapsayan çalışmalar meydana getirmiştir.

<sup>80</sup> el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 266.

<sup>81</sup> Bilmen, *a.g.e.*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1947, II, 464.

<sup>82</sup> el-H

Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 129; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 219; el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 268; İbn Hâllikân, V, 173-174; İbn ‘İmâd, *a.g.e.*, IV, 121.

<sup>83</sup> İbn Batûta, *Tuhfatu’n-Nuzzâr fî Garîbi’l-Emsâr ve ‘Acaibi’l-Esfâr*, Dâru İhyâi’l-‘Ulûm, Beyrût 1987, I, 233.

<sup>84</sup> İbn Hâllikân, *a.g.e.*, V, 173.

Bununla birlikte ez-Zemaşşerî, deliller üzerine gücü ve cesaretiyle seçkin şahsiyetini korumaya devam etmiştir.

ez-Zemaşşerî'nin muâsır ve muahhar ilmî muhitlerde; geniş ilmi, çok faziletli oluşu ve parlak zekası ile anıldığı görülür.<sup>85</sup> Onun, “İlim ders ve telkîndir. Müsvedde yapmak ve güzel yazmak değildir. Ahmak, nezle kimsenin gülden istifade edemediği gibi hikmetin lezzetini alamaz” şeklindeki veciz sözleri de buna delâlet eder.

ez-Zemaşşerî, amelde hanefî itikatta ise mu'tezilîdir.<sup>86</sup> Hayatını ilme adayan ez-Zemaşşerî, gittiği her yerde onun için oluşturulan meclislerde ilim öğretmiş ve mensubu olduğu mu'tezile mezhebini anlatarak oradakileri kendi mezhebine davetten de geri kalmamıştır. ez-Zemaşşerî, âyetleri tefsir ederken mu'tezilî görüşlerini açıkça ortaya koymuştur. Mu'tezile akâidinden birçoğunu ise işaret ederek zikretmiştir. el-Bulkinî (ö.724/805) bu tespitle ilgili olarak “Keşşâf”tan i'tizâlî cimbızla çekip çıkarttım.” demiştir.<sup>87</sup>

Son dönem din âlimlerimizin en büyüklerinden birisi belki de birincisi olan Ömer Nasuhi Bilmen, ez-Zemaşşerî'nin fıkıh bakımından hanefî mezhebine bağlı âbid ve zâhid bir kişi olduğunu belirtmiştir. İtikâden ise mu'tezileye eğilimli olmasını teessüf edilecek bir durum olarak tarif etmektedir. Ona göre, ez-Zemaşşerî mu'tezile itikadıyla iftihar ederdi. Ayrıca o, rü'yetullâhı münkirdi.<sup>88</sup> Tasavvufî görüş ve terbiyeye uzak olduğundan dolayı sûfilere ve velilere ağır bir dille hücum etmekte herhangi bir sakınca görmezdi.<sup>89</sup>

ez-Zemaşşerî, mu'tezile inancına bağlı olmakla birlikte bütünüyle münkir (inkârcı) değildir. Onun, hayır ve şer kavramlarına verdiği anlam ehlisünnete yakındır. ez-Zemaşşerî'nin İslâm itikadıyla ilgili yorumları hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde bir hayli etkili olmuştur. Ancak mu'tezilenin iki gruba ayrılmasından sonra etkisini önemli ölçüde yitirmiş, bazı şia anlayışlarıyla

---

<sup>85</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 126; es-Suyûtî, *a.g.e.*, 388.

<sup>86</sup> Mu'tezile, hicri 2. asrın başlarında ortaya çıkan ve İtikadî meselelerin yorumunu akla dayandırarak ve iradeye öncelik vererek açıklayan bir kelâm mezhebidir. Geniş bilgi için bkz., İlyas Çelebi, *DİA*, XXXI, 391.

<sup>87</sup> el-Ğattân, Mennâ' b. Halîl, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2000, s. 526.

<sup>88</sup> Ehli Sünnet inancına göre, bu dünyada Allah'ı görmek mümkün (rü'yeti bârî) değilse de, ahirette görmek mümkündür. Fakat bu durum, mutezile inancına göre hiçbir surette mümkün değildir. Bu Fikre “Ru'yetullahı münkir” denilmiştir. bkz. Bilmen, *a.g.e.*, Ankara 1974, s. 467-468.

<sup>89</sup> Bilmen, *a.g.e.*, s. 467.

birleşmiştir. Bugün bile, onun fikir tarihi bakımından büyük bir değere sahip olduğu inkâr edilemez. İslâm inanç sistemi ve itikadı üzerine yapılan tarihi ve kavramsal incelemelerde ez-Zemaḥşerî’yi hissetmemek mümkün değildir.<sup>90</sup> Hala bu alanda önemli ve etkili bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.

Fıkıhta hanefî mezhebine mensup olan ez-Zemaḥşerî, bununla övündüğünü dîvânında yazdığı beyitlerle göstermiş ve fıkıh anlayışında mutaassıp olmayıp diğer mezhep görüşlerini de beğendiğini ifade etmiştir.<sup>91</sup>

أُسْنِدُ دِينِي اعْتِقَادِي وَ مَذْهَبِي      إِلَى حُنَافَا، اُخْتَارَهُمْ وَ حَنَايفَا  
حَنِيفَةً أَنَسَابُهُمْ، حَنِيفَةً      مَذَاهِبُهُمْ لَا يَبْتَغُونَ رَعَانِفَا

“Dinim, inancım ve mezhebim konusunda hanifilere güvenirim. Mezheplerinde doğru yol üzere oldukları için onları seçerim.”

“Hak din onların nesebleridir, Hanifî onların mezhepleridir. Aşağılık grupların peşinden gitmezler.”

ez-Zemaḥşerî, itikâden mu’tezile mezhebinin görüşlerini benimsediği için ağır eleştirilere maruz kalmış, Ancak her seferinde mu’tezile mezhebine verdiği değeri ifâde etmekten çekinmemiştir. Hatta bir yere ziyarete gittiğinde “Açın kapıyı, Ebû’l-Kâsım el-Mu’tezilî geldi.” şeklinde hitap etmesi onun bu husustaki taassubunu göstermektedir.<sup>92</sup>

el-Kıftî (ö.646/1248) onun hakkında: “ez-Zemaḥşerî, kendi döneminde Arap olmayıp fazilet bakımından yüce kişilerin en başında gelenlerinden ve kesin olarak mu’tezili olan biriydi” der.<sup>93</sup>

el-Hamevî (ö.626/1229) onun için şunları söyler: “O; tefsîr, nahiv, dil ve edebiyatta öncü; geniş ilim sahibi biriydi. Mezheb olarak mu’tezilîydi ve bununla bilinirdi.”<sup>94</sup>

<sup>90</sup> Ali Aslan Aydın, “İslam İnançları ve Felsefesi”, DİB Yayınları, Ankara1964, s. 235-239.

<sup>91</sup> ez-Zemaḥşerî, a.g.e., s. 371.

<sup>92</sup> İbn Hâlikân, a.g.e., V, 170.

<sup>93</sup> el-Kıftî, a.g.e.,III, 270.



el-Askalânî (ö.852/1449): “Dilci müfessir Mahmud b. Ömer ez-Zemaşşerî, sâlih bir kişidir. Fakat o, mu‘tezile mezhebine çağıran biriydi”.<sup>95</sup>

İbnu'l-‘Îmâd (ö.1089/1679) ise “ez-Zemaşşerî, mu‘tezilî inancında olan ve onunla bilinen bir kişidir” demiştir.”<sup>96</sup>

### 1.9. Âlimlerin Onunla İlgili Görüşleri

el-Kıftî (ö.646/1248); ez-Zemaşşerî'nin edebiyat, nahiv ve dil ilminde örnek olarak gösterilen şahsiyetler arasında olduğunu; tefsîr, garîbul hadîs, nahiv ve diğer ilim dallarında birçok eser kaleme aldığını söylemiştir. ez-Zemaşşerî, Horsan'a gitmiş ve daha sonra oradan Irâk'a geçmiştir. Gittiği her yerde ilminden faydalanmak için birçok kişi toplanmış, ona öğrenci olmuş ve ondan dersler alarak ilminden istifâde etmişlerdir. O, edebiyat ve Arab nesebi konusunda âllame bir şahsiyetti, demiştir.<sup>97</sup>

el-Kindî (ö.866): “ez-Zemaşşerî, döneminin Arap olmayıp da Arapçayı en iyi bilen; fazîlet sahibi kişilerin önde gelenlerinden” olduğunu söylemiştir. Birçok âlim, kitaplarından yararlanmış ve onlardan çok değerli bilgiler edinmiştir. el-Kindî, “Onun fazîlet sahibi kişilerin sonuncusu” olduğunu ifâde etmiştir.

İbn Hâllikân (ö.681/1282) tercümesinde onun için şöyle söylemiştir: “ez-Zemaşşerî; tefsîr, hadîs, nahiv, dil ve beyân ilimlerinde en önde gelen kişi olup asrının tartışmasız en büyük âlimidir.”<sup>98</sup>

es-Suyûtî (ö.911/1505) ise onun hakkında şunları ifâde etmiştir. “O; geniş ilim sahibi, çok fazîletli, oldukça zeki, her ilimde yetenekli, çok yönlü, sanatçı bir kişidir.”

---

<sup>94</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 126.

<sup>95</sup> el-‘Askalânî, Ahmed b. ‘Alî b. Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, Mektebu'l-Maţba‘âti'l-İslâmiyye Beyrût 2002, VIII, 8.

<sup>96</sup> İbnu'l-‘Îmâd, *a.g.e.*, IV, 120.

<sup>97</sup> el-Kıftî, *a.g.e.*, III, 265-266.

<sup>98</sup> İbn Hâllikân, *a.g.e.*, V, 168.

## 2. ESERLERİ

ez-Zemaşşerî'nin ilmî dehâsını gösteren ve onu şöhret sâhibi yapan dil, edebî ilimler, şiir, tefsîr, hadîs ve kelâma dâir eserlerini, sahalarına göre basılmış olanlar ve basılmamış olanlar diye iki grupta sıralayabiliriz.<sup>99</sup>

### 2.1. Basılmış Olan Eserleri

1. el-Keşşâf fî Tefsîru'l-Kur'ân
2. el-Fâik fî Ğarâibu'l Hadîs
3. Etvâku'z- Zehab fî'l Mevâiz ve'l-Huteb (veya Nasâ'ihu's-Sagîr)
4. el-Kelîmu'n-Nevâbig ve'l Mevâiz (veya Nevâbigü'l-Kelîm)
5. el-Makâmât (Nasâihu'l-Kibâr)
6. Şerhu Makâmâtih
7. Rabî'ul-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr
8. el-Unmûzec (en-Nemûzec)
9. el-Mufaşşal
10. el-Mufred ve'l-Muellef (el-Mufred ve'l-Murekkeb)
11. el-Muhâccât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye
12. Esâsu'l-Belâga
13. Muqaddimetu'l-Edeb
14. el-Mustaşşâ fî Emsâli'l-'Arab (asıl adı el-Mustaşşâ'dır, bu ad ile ile basılmıştır)
15. A'cabu'l-'Acab fî Şerh Lâmiyeti'l-'Arab: Şenfara'nın Lâmiyetu'l-'Arab adlı meşhur kasidesinin şerhidir.
16. ed-Durr ed-Dâ'ir el-Muntehab fî Kinâyât ve İsti'ârat ve Teşbihât
17. Hâsâisu'l-'Aşar el-Kirâmi'l-Berar
18. Mes'ele fî Kelimât eş-Şehâde
19. el-Ğıstâsu'l-Mustağîm fî 'İlmi'l-'Arûz

<sup>99</sup> Eserler ile baskıları ve yazmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cem'ul-Müellifîn*, XII, 186; İshak Hocası Ahmed Efendi, *a.g.e.*, I, 298-299; el-Ğıftî, *a.g.e.*, III, 265; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 168; el-Hamevî, *a.g.e.*, XIX, 133-135; es-Suyûtî, *a.g.e.*, 388; İbn 'İmâd, *a.g.e.*, IV, 119; Serkîs, Yûsuf İlyâs, *Mu'cemu'l-Maţba'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arreb*, Dârû'l-Beşâiri'l-İslâmiyye Kâhire, 1919, I, 973-976; Brockelmann, *a.g.e.*, I, 290-293; a.mlf., *Supp.*, Leiden 1937-1939, I, 510-513.

20. Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh

## 2.2. Basılmamış Olan Eserleri

Çeşitli kütüphânelerde yazma halinde bulunan veya kaybolması muhtemel olan diğer eserleri:

1. Nuḳâtu'l-İ'râb fî Ğarîbi'l İ'râbi'l-Kur'ân
2. Şerhu Mufaşşal
3. Şerhu Kitâbi Sîbeveyh (Şerhu Ebyâti Sîbeveyh)
4. Muḫtasaru'l-Muvâfaḳât beyne Ehli'l-Beyt ve's-Saḫabe (Aslı ebû Sa'îd er-Râzî İsmâ'îl'indir).
5. el-Minhâc (el-Menâhic) fî 'ilmi'l-Usûl
6. Nuzhâtu'l-Musta'nis veya Nuzhâtu'l-Mute'ennis veya Nuzhâtu'l-Muktabis
7. Ruûsu'l-Mesâil
8. Kitâbu Şekâiki'n-Nu'mân (Şakâiku'n-Nu'mân fî Menâkıbi'l-İmâm ebî Hanîfe)
9. Dîvânu'l-Ḥutab
10. Tesliyât ed-Darîr
11. Hâşiyâtu 'alâ'l-Mufaşşal
12. Dîvânu'r-Rasâil
13. Samîmu'l-'Arabiyye
14. Cevâhiru'l-Luĝa
15. Kitâbu'l-Ecnâs
16. Dîvânu'ş-Şi'ir
17. Kitâbu's-Sâfi'l-'İyy min Kelâm eş-Şâfi'î
18. Savâiru'l-Emsâl
19. Risâlâtu'l-Esrâr
20. Dîvânu't-Temsîl (Dîvânu't-Temassul)
21. er-Risâlâtu'n-Naşiha
22. el-Esmâ' fî'l-Luĝa

23. el-Emâlî fî Külli Fen
24. el-Mufred ve'l-Murekkeb
25. Risâlatu'l-Mes'ele
26. Mu'cemu'l-Hudûd
27. Kitâbu'l-'Aklı'l-Kull
28. Dallâtu'n-Naşîd
29. el-Muhâdarât
30. Merşîye 'alâ Ebî Muzâr
31. Esrâru't-Taqdîs
32. Esrâru'l-Mevâdi
33. er-Risâlatu'l-Mukbiyye
34. Ziyâdad'un-Nusûs
35. Şerhu Ebyâti'l-Keşşâf
36. Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî
37. Tilbâtu'l-'Ufât fî Şerhi't-Taşarrufât
38. Fusûsu'l-Ahbâr
39. Fusûsu'n-Nuşûs
40. Kelimâtu'l-'Ulemâ'
41. Menâsiku'l-Hac
42. Naşâihu'l-Muluk
43. Kitâbu Muteşâbih Esmâ'ir-Ruvât
44. er-Râiz fî 'ilmi'l-Farâiz
45. Makâlât
46. Kıasîdetu'l-Ba'uziyye
47. Kıasîde 'alâ Ğazâlî
48. el-Keşfu fî'l-Kırâ'at
49. Ruĥu'l-Mesâil

### 2.3. Nahiv ile İlgili Eserleri

1. el-Mufaşşal: ez-Zemaşşerî'nin bu önemli eseri; fiil, edat ve eş anlamlı kelimeler olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.

2. el-Unmûzec: el-Mufaşsal'ın bir hülâsası olup çok rağbet görmüş ve şerh edilmiştir. 1928'de İstanbul'da sarf kısmı, sonra yine aynı tarihte Mısır'da İrab kâidelerini ihtiva eden kısmı basılmıştır.

3. el-Muḥaccât bi'l-Mesâili'n-Naḥviyye: Bu eser, Arap dilinin inceliklerini sorulu cevaplı bir şekilde anlatır.

4. el-Mufred ve'l-Mürekkeb: Nahiv ile ilgili küçük bir risâledir.

5. Mes'ele fî Kelimâtu's-Şehâde: Kelime-i tevhîd'in nahiv bakımından tahliline dâir bir risâledir.

6. el-Emâlî fi'n-Naḥiv.

7. Samîm el-'Arabiyye ( veya Sahîh el-'Arabiyye).

8. Şerhu Ebyât Kitâbu Sîbeveyh.

9. Nukâtu'l-'Arab fî Ğarîbi'l-İ'râb.

#### **2.4. Lügat ile İlgili Eserleri**

1. Esâsu'l Belâğa: ez-Zemaşşerî, bu eseriyle klasik Arapça'nın önemli bir lügatını oluşturmuş ve kelimelerin müşahhas olanları yanında mecâzi manalarını da vermek sûretiyle Arap lügatçiliğinde yeni bir çıkır açmıştır.

2. Muḥaddimetu'l-Edeb: Arapça pratik bir sözlüktü olan bu eser, Ḥârzimşâh Atsız b. Muhammed'e ithaf edildiği için en eski nüshaları Arapça-Türkçe'dir. İsim, fiil, edat, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş ana bölüme ayrılmakta ve bu haliyle kendisinin Arapça gramere dâir kaleme aldığı el-Mufaşsal'a benzemektedir.

3. Kitâbu'l-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh

#### **2.5. Edebiyat ile İlgili Eserleri**

1. Nevâbigü'l-Kelîm: Bu eser, seçilmiş vecizlerden oluşur.
2. Eṭvâku'z-Zeheb veya en-Nesâ'ihu's-Sigar: Öğüt, hikmet ve ahlâk konusunda secîli ve süslü nesirle yazılmış 100 makâleden oluşan eseridir.
3. el-Makâmat veya en-Nasâ'ihu'l-Kibâr: Bu eser, 50 makâmeden oluşur. ez-Zemaḥşerî'nin kendisine yaptığı nasihatleri ihtivâ eder.
4. el-Mustakşâ fi'l-Emsâl: 4461 adet eski Arap atasözlerini ihtivâ eder.
5. A'cebu'l-A'ceb fi Şerh Lâmiyeti'l-'Arab: eş-Şenfera'ın Lâmiyeti'l-'Arab adlı meşhûr kasîdesinin şerhidir.
6. Dîvân: ez-Zemaḥşerî'nin şiirlerini ihtivâ eden dîvânıdır.
7. Nuzhetul-Muste'nis veya Nuzhetu'l-Müte'ennis veya Nuzhetu'l-Müktebis. Güzel hikâyeleri, zarîf kişilerin şiirlerini, sahîh hadisleri ve bâzı edebî parçaları ihtivâ eder.
8. ed-Durru'd-Dâ'ir el-Müntehab fi Kinâyâ ve İsti'ârât ve Teşbihâti'l-'Arab: Bu eser, edebî sanatlarla ilgilidir.
9. Rebî'ul-Ebrâr ve Nuşûsu'l- Aḥbâr
10. Mersîye 'alâ Ebî Muzar
11. el-Ḳasîde el-Ba'uziye
12. Ḳasîde 'alâ Ğazâlî
13. el-Keşf fi'l-Ḳırâ'a

## 2.6. İslam İlimleri ile İlgili Eserleri

1. el-Keşşâf: İslâm dünyasında önemli bir yere sahip olan bu eseri ile ez-Zemaḥşerî, tesfsîr ilminde yeni bir metod geliştirmiştir. Kur'ân'ın belâgat yönüyle ilgilenmiş ve diğer müfessirler gibi rivâyet değil dirâyet yolunu seçmiştir.

2. el-Fâik fî Ğarâibi'l-Hadîs
3. Muhtasaru'l-Muvâfakât beyne'l-Beyt ve's-Sahâbe
4. Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî
5. Menâsiku'l-Hacc
6. Zalletu'n-Naşîd (Ferâizle ilgilidir)
7. Nuhâtu'l-İ'râb fî Ğarîbi'l-İ'râbi'l-Kur'ân (Risâle)
8. Mu'cemu'l-Hudûd (Fıkıhla ilgili)
9. el-Minhâc fî 'İlmi'l-Usûl (Fıkıhla ilgili)
10. Ruûsu'l-Mesâil (Fıkıhla ilgili)

## İKİNCİ BÖLÜM

### EZ-ZEMAŞERÎ'NİN EDEBİYAT ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

#### 1. EL-ĞİSTÂS FÎ 'İLMİ'L-'ARÛZ

##### 1.1. 'Arûz İlmi

Şiir, câhiliyye döneminden itibaren Arap toplumunun günlük hayatında vazgeçilmez bir öge olarak yer almıştır. Onlar; develerini otlatırken, çocuklarını avuturken, kuyulardan su çekerken, savaşırken ve günlük işlerinin birçoğunda, kısacası hayatın her alanında şiir söylerlerdi. Arapların ilk dönemlerde bu şiirleri söylerken kullandıkları en bilinen vezin recez vezniydi.<sup>100</sup> Dolayısıyla recez vezni diğer vezinlerden daha önce ortaya çıkmıştır.<sup>101</sup> Daha sonra Halil b. Ahmed (ö.175/791)<sup>102</sup> Abbâsilerin ilk dönemlerinde diğer vezin ve bahirleri bularak 'arûz ilmine koymuş ve bunu da kâfiye ilmi takip etmiştir.<sup>103</sup>

Arûz ilmi; ilk olarak Arap edebiyatında ortaya çıkmış, buradan İran edebiyatına geçmiş, daha sonra da Türklerin islamiyeti kabul etmesiyle Türk edebiyatına girmiştir.<sup>104</sup> Bu ilmin ortaya çıkışı konusunda anlatılanlara göre, Halil b. Ahmed Mekke'de Allah'a şimdiye kadar hiç kimsenin uğraşmadığı bir ilimle kendisini rızıklandırması için dua etmiş ve bu duası sonucunda ona arûz ilminin kapıları açılmıştır.<sup>105</sup> 'Abdullâh b. el-Mu'tez'in rivayetine göre ise, Halil b. Ahmed, Basra'da çamaşırcıların sokağından geçerken onların çamaşırları yıkarken çıkarmış oldukları farklı tokmak seslerini duymuş, durup bu farklılıkları dinledikten sonra bu

<sup>100</sup> Recez'in, şiir ya da vezin olduğu hususunda âlimler ihtilâf etmişlerdir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. el-Râfi'î, Mustafa Sâdık, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arab*, Beyrût 1974, III, 28-29.

<sup>101</sup> Şevki Dayf, *fî'n-Nakdi'l-Edebi*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1962, s. 100; Blachere, Regis, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, (çev. İbrâhîm el-Keylânî), Dimaşk 1984, s. 406.

<sup>102</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, XI, 72-77; XVII, 43, 45.; İbn Esir, *el-Lübâb*, Mektebetu'l-Müsennâ, (thk. Muhammed el-Receb), Bağdâd bty. II, 416-417; el-Ğiftî, *a.g.e.*, I, 341-347; İbn Hâlikân, *a.g.e.*, II, 244-248; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, 62.

<sup>103</sup> Dayf, *a.g.e.*, s. 100.

<sup>104</sup> Dilçin, Cem, "Örneklerle Türk Şiir Bilgisi", TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 5.

<sup>105</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 1262; Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Sa'âde Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, (çev. Kemalettin Muhammed Efendi), İstanbul 1905, I, 245.



konuda gizli bir ilimle meşgul olacağına dair kendisine söz vermiş ve arûz ilmini inşa etmiştir.<sup>106</sup>

Arûz, kelime olarak ortaya çıkmak, yan, Mekke-Medine ve etrafı, bulut, evin direği, çadırın ortasına dikilen ve onun ayakta durmasını sağlayan ağaç kütük, âsi deve gibi anlamlara gelmektedir.<sup>107</sup>

Arûz ilmi ile meşgul olan kişiler, dilciler ve araştırmacılar arûz kelimesinin lügat manaları ile terim manaları arasında bir bağlantının var olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır. Hem Arapça hem de Farsça şiiirler yazmada usta bir kişi olan Fahreddîn Divriği arûz hakkında “Arûz ilmi, edebiyatın direği ve Arap şiiirinin ölçüsüdür” der. Şiiir yazan ve bu alanda önde gelen kişiler, arûzu şiiir ilimlerinde ayrı bir yere koyarlar. Onun zor bir ilim olması sebebiyle inatçı ve dik kafalı bir deveye benzetirler. Halîl b. Ahmed (ö.175/791) Mekke’deyken bu ilmi bulduğu için Mekke’yi, çadırın üzerine bina edilen ve ayakta durmasını sağlayan ağaç kütüğe benzetmektedir.

Arûzun lügat ve terim anlamları arasında bir bağ kurmak gerekirse en doğru olanı, çadırın ortasındaki direğe benzetilmesidir. Çünkü bir çadırın kurulmasında ve dik durmasında arûz’un, yani ağaç kütüğünün sahip olduğu önem oldukça fazladır. Bu çadırın sağlam ve dayanıklı bir şekilde durmasını sağlayan ağaç kütüğe yardımcı olan sebep (ip), veted (kazık) ve fâsıla (çadırın içindeki ara) gibi önemli nesnelere vardır.<sup>108</sup> Çadırın, ayakta kalması için onu meydana getirecek bu nesnelere ihtiyacı vardır. Bunlar yardımıyla çadır dik ve sağlam bir şekilde durabilir. Halîl b. Ahmed’in ortaya koyduğu bu benzetmeden onun şiiirde kullanılan arûz ile çadırın ortasında kullanılan arûz kelimesi arasında ustaca bir bağlantı kurduğu görülmektedir. Çünkü bir çadırın ayakta durabilmesi için kullanılan arûz, bu çadırı nasıl dik ve sâbit bir

<sup>106</sup> el-Ḥamevî, a.g.e., III, 1269.

<sup>107</sup> el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn* (thk. Mehdî el-Mahzûmî İbrâhîm el-Sâmarâ’î), Beyrût 1988, I, 271-277; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed, *Tehzîbu'l-Luğa*, ed-Dâru'l-Mısıryye, (thk. ‘Abd el- Selâm Muhammed Hârûn), Kâhire 1964, s. 454-469; el-Cevherî, İsmâ’îl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâci'l-Luğa ve Sihâhu'l 'Arabîyye*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, (thk. Ahmed ‘Abd el Ğafûr ‘Attâr), Beyrût 1990, III, 1082-1091; el-Fîrûzâbâdî, Mecdu’d-Dîn Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetu’r-Risâle, (thk. Muhammed Nâ’îm el- ‘Urkusûsî), 1993, s. 832-835. ; İbn Manzûr, Ebû Fazl Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût 1990, VII, 165-187.

<sup>108</sup> Sebep: Çadırı kazıklara bağlayan ip; Veted: Yere çakılan ve iplerin bağlandığı kazık.; Fâsıla: Çadırın içindeki boşluktur.

şekilde tutuyorsa şiirde kullanılan arûz da şiirin düzgün ve anlamlı bir şekilde söylenmesine katkı sağlamaktadır.

Arûz kelimesinin ele aldığımız bu çalışmayla ilgili olan diğer bir anlamına gelince; O, şiirin düzgün ve ahenkli bir şekilde söylenmesini sağlayan ölçüsüdür. Çünkü şiir onunla karşılaştırılır.<sup>109</sup> Onun bir şiir ölçüsü olduğu ifâdesiyle kastedilen mana, şiirin vezinleri arasında bulunan farkları ve düzgün olmayan vezinlerden sağlam vezinleri ayırmasıdır. Bir başka deyişle o, beyitlerin vezninin sağlamlığının kesin bir hâle getirildiği ilmî bir ölçüdür. Genel itibariyle arûz, hecelerin uzunluk ve kısalıkları temeline dayanan bir nazım ölçüsü anlamında kullanılmaktadır.<sup>110</sup>

## 1.2. Eserin Yazmaları

el-*Ḳıstâs fî ‘İlmi’l-Arûz* için yapılan yazmalar:<sup>111</sup> Ayasofya nşr. 4525, Hâlet Efendi ilâvesi, nşr. 213/6, Lala İsmail, nşr. 740/4, Lâleli, nşr. 1984/3, Reisu’l-Kuttâb, nşr. 990/1, Reşîd, nşr. 1117/1.

## 1.3. Eserin Şerhleri

Eser, ‘İzzeddîn ez-Zencânî tarafından Tashîhu’l-Mikyâsi fî Tefsîri’l-*Ḳıstâs* adıyla şerh edilmiştir.<sup>112</sup>

## 1.4. Eserin Muhtevâsı

Arap edebiyatında kendinden sonraki dönemlerde de adından sıkça söz ettiren müelliflerinden Hârizmlî büyük âlim ez-Zemaḥşerî (ö.538/1144)’nin el-*Ḳıstâs fî ‘İlmi’l-Arûz*’u, onun edebiyat alanında kaleme aldığı sayısı onu aşkın eserlerinden

---

<sup>109</sup> el-Cevherî, *a.g.e.*, III, 1089.

<sup>110</sup> Dilçin, *a.g.e.*, s. 3.

<sup>111</sup> Yüce, Nuri “*ez-Zemaḥşerî Hayatı ve Eserleri*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1993, s. 313.

<sup>112</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn, Dâru İhyâi’t-Turâs’-‘Arabî*, Beyrût bty., II. 193.

biri olup arûz ilmine dâir temel bilgileri ifâde etmektedir.<sup>113</sup>, ez-Zemaḥşerî; tefsîr, hadîs ve fıkha dâir yazdığı eserlerinin yanı sıra Arap dil ve grameri ile ilgili kitaplarıyla da bu sahanın büyük isimlerinden biri olduğunu göstermiştir. Müellif bu sayede kendinden sonraki dönemlere geçerek kalıcı olmayı başarmıştır<sup>114</sup> ez-Zemaḥşerî'nin el-Ḳıstâs fî 'İlmi'l-Arûz adlı eserinde ele alınıp incelediği konu olan arûzun kitâbi bir esâsa bağlanması ihtiyacı hicrî II. asırda farkına varılmış ve üzerinde çeşitli çalışmaların yön bulduğu bir durum haline gelmiştir.

Yapılan çalışmalardan da anlaşıldığı gibi arûz ilmi hakkında ilk olarak girişimde bulunan kişinin Halîl b. Ahmed olduğunu konumuzun başında da ifâde etmiştik. Daha sonra arûz, bir ilim dalı hâlinde asırlar boyunca gelişerek h.VI. asrın ortalarında ez-Zemaḥşerî'nin elinde görülen şekil ve muhtevâyı kazanmıştır. Arûz ilmi alanında okuyucunun karşısına yeni bir düzen ve tasnifle çıkan ez-Zemaḥşerî, daha önce yazılmış eserlerden ayrı bir çalışma yöntemi izlememiştir. Özellikle, Basralı meşhur dil âlimi Halîl b. Ahmed<sup>115</sup>'in Kitabu'l-'Arûz'u ile ez-Zeccâc (ö.351/923)'in<sup>116</sup> Ḳıstâsu'l-'Arûz'u onun bu sahada istifâde edip çoğu zaman onlara başvurduğu kitaplar olmuştur.

Arûz'u diğer ilim dallarından ayrı bir bölüm olarak kabul eden ez-Zemaḥşerî, eserine edebî ilimleri sınıflandırarak başlar. Ona göre bu ilimler 12 kısıma ayrılır: 1. Lügat ilmi. 2. Ebniye ilmi. 3. İstikâk ilmi. 4. 'Îrâb ilmi. 5. Me'ânî ilmi. 6. Beyânî ilmi. 7. Arûz ilmi. 8. Ḳavâfi ilmi. 9. Şiir inşâsı. 10. Şiir karz'ı. 11. Kitâbet ilmi. 12. Muhâdarât.<sup>117</sup> Şüphesiz, bu ilim dalları içinde en zor olanı arûz ilmidir.<sup>118</sup> Çünkü ez-

<sup>113</sup> Arûz, çadırın ortasına dikilen ve ona destek vazifesi gören kazığa denir. Arûz ilminde bu kelime birinci mısranın son tef'ilesini göstermek için kullanılır; nasıl kazık dâimâ çadırın ortasında ise, bu tef'ile de dâimâ beyitin ortasında bulunur. Bu mânada arûz, müşkak olduğu arıza kelimesi gibi, müennestir. Mecâzen bu kelime, doğrudan doğruya şiirde heceleri ölçmek ve metrik mânasında kullanılır ve bu mânada, ilm kelimesine kıyâsen, müzekker ve sina'a kelimesine kıyâsen de, müennes kabul edilir. Arûz kelimesi, iştikâkı ve vâzih değildir. Hatta Arap gramercileri bile bu hususta kâfi derecede izâhat vermiyorlar; bazılarına göre, mısra bir takım kâidelerle karşı karşıya konulduğu için, bu ilme arûz denilmiştir. Diğerlerine göre, el-Halîl, bu ilmi Mekke'de tesis ettiği ve Mekke'nin bir ismi de el-Arûz olduğu için, bu isim verilmiştir; nihâyet bazılarına göre de aslında beyitin en mühim kısmını teşkil eden birinci mısranın son tef'ilesi için kullanılan bu istilâh, sonradan bütün beyite ve nihâyet nazım ilmine de teşmil etmiştir.

<sup>114</sup> Brockelmann, *a.g.e.*, I, 290-293; a. mlf., *Suppl.*, I, 507-513.

<sup>115</sup> M. Ben Cheneb, "Halîl", *DİA*, VI, 158.

<sup>116</sup> Hayatı ve eserleri için bkz. el-Fihrist, s. 60-61; Brockelmann, *GAL*, a.mlf., *Suppl.*, I, 170.

<sup>117</sup> ez-Zemaḥşerî, *el-Ḳıstâs fî 'İlmi'l-'Arûz*, Mektebetu'l-Ma'ârif, (thk. Fahru'd-Dîn Kabbâve), Beyrût 1989, s. 15-16.

Zemaḥşerî kitabının önsözünde, arûzun belli bir seviyede akıl ve zekânın yanı sıra özel bir yetenek ve şiir mûsikîsinden zevk alma tabiatına sâhip olmayı da gerektirdiğini belirtir.

Arap edebiyatında arûz, bağılı olarak kendisini takip eden ya da onun çerçevesi içerisinde mütâlaa edilen kâfiye bilgisi ile nazım sisteminin esası olmuştur. Araplarda eskiden beri şiirin lafz, mânâ, vezn, kâfiye olarak dört öğeden oluştuğu kabul edilmiştir. Arap şiirinin vezni, beyit içinde uzun ve kısa değerli heceler muayyen esaslara göre sıralanarak ahenkli gruplar teşkil etmesine dayanır. Bir beyitte birçok uzun ve kısa hecenin birbirinin yerini alabilmesi için şâire geniş bir serbestlik ve kolaylık sağlar. Eski şâirler gelişmiş ve işlenmiş birtakım vezinleri, yukarda işâret edilen tarzda öğrenip kullanmaya devam ettiler.

Şiirin yapısının iki esasa dayandığını belirten ez-Zemaḥşerî, bunları şöyle açıklar;

1. Harekeli ve sâkin iki harften oluşup “لُنْ”un “فَعُولُنْ”u gibi sebep hafif, veya iki harekeli harften oluşup, “عَلْنُ”un “مُفَاعَلْتُنْ”si gibi sebep sakîl ismini alır.<sup>119</sup>

2. Üç harften oluşup bir sâkin harf iki harekeli harfi takip eder buna “عَلْنُ”daki “فَاعِلُنْ” gibi veted mecmu veya bir sâkin harf iki harekeli harfin ortasında yer alır; buna da “لَاتْ”un “مُفَعَّلَاتْ” gibi veted mefrûk denir.<sup>120</sup> Ayrıca birbirine yakın olan iki sebepten sakîl, hafiften önce gelirse “مُتَفَاعِلُنْ”un “مُتَفَا”sı” gibi el-Fâsıla es-Sugrâ ismini alır. Sebep sakîl ve veted mecmu birbirine yakın olur ve sebep vetedden önce gelirse, bu “فَعَلْتُنْ” gibi el-Fâsıla el-Kubra diye isimlendirilir.<sup>121</sup>

Bazı dil âlimleri ise bunlardan birincisini fâsıla, ikincisini fâzıla diye isimlendirmiştir.<sup>122</sup> Daha sonra “تَفَاعِيلُ” ve “أَفَاعِيلُ” adında 8 cüz (tef’ile) oluşmuştur. Bunlardan ikisi humâsî (beşli), altısı ise subâ’î (yedili)’dir.<sup>123</sup> Humâsîlerin birincisi, veted mecmûdan sonra gelen sebep hafif’den oluşup, “فَعُولُنْ” şeklindedir. İkincisi ise

<sup>118</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 15-16.

<sup>119</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 26.

<sup>120</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 4.

<sup>121</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 27.

<sup>122</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 27.

<sup>123</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 4-5.

bunun aksine sebep veted'den önce gelir ve “فَاعِلُنْ” şeklinde olur. Şayet “فَعُولُنْ” kalbedilip “لُنْ فَعُو” şeklinde söylenirse bu “فَاعِلُنْ” vezninde olur. Subâî ise üç kısım olup iki hafif sebep ile veted mecmu'dan meydana gelir. Aynı zamanda bu üç cüz olup “Erkan” diye isimlendirilir. Bunlardan birincisi, iki sebep veted mecmu'dan önce gelip “مُسْتَفْعِلُنْ” ismini alır. İkincisi, bunun aksine veted iki sebepten önce yer alıp “مَفَاعِيلُنْ” vezninde, “عِلُنْ مَفَا” şeklinde denirse “مُسْتَفْعِلُنْ” vezninde kabul edilir. Eğer “عِلُنْ مُسْتَف” denirse “مَفَاعِيلُنْ” vezninde olur Üçüncüsü ise iki sebep veted'i kuşatır ve “فَاعِلَاتُنْ” şeklinde olur.

Diğer taraftan el-Fâsıla ismi verilen sakîl ve hafif iki sebeple veted mecmû'dan oluşan şekil ise iki cüzdür: Birincisi, veted'i fâsıla'sından önce gelir ve “مَفَاعِلَاتُنْ” şeklinde olur. İkincisi, bunun aksine fâsıla'sı veted'inden önce yer alır ve “مُتَفَاعِلُنْ” şeklini alır. Şayet “عِلُنْ مُتَفَا” denirse “مَفَاعِلَاتُنْ” vezninde olur. Aynı şekilde “عِلَاتُنْ مُفَا” denirse “مُتَفَاعِلُنْ” şeklinde olur. Aynı zamanda iki hafif sebep ve veted mefrûk'tan oluşan şekil de bu türde olup sadece “مَفْعُولَاتُ” şeklini alır.<sup>124</sup>

Yukarıda kaydedilen 8 tef'îleyi ele alan ez-Zemaḥşerî, bunlardan ilk olarak “فَعُولُنْ، فَعُولُ، فَعْلُنْ، فَعْلُ، فَعْلُ، فَعْ، فَعْ” tef'îlesinin önemini belirtmektedir. Bu tef'îlenin olmak üzere 6 fer'i olduğunu belirten ez-Zemaḥşerî, bunları birer birer şöyle tanıtır.<sup>125</sup>

Birincisi “المقبوض” olup kabz sakin olan beşinci harfin düşürülmesidir. İkincisi “المقصور” olup kasr sebep'in sâkin harfini düşürüp harekesini sâkin yapmaktır. Üçüncüsü, “الأثلم” selm sâlim'i harmetmektedir. Harm, beyitin başındaki veted mecmû'un evvelini düşürmektir. Sâlim ise kendisinde zihâf (yorulma, asıldan uzaklaşma) bulunmayan cüz olup “عُولُنْ” şeklini alır ve sonra da “فَعْلُنْ”a çevrilir. Dördüncüsü “الأثرم” olup serm makbuz'u harmetmektir. Bu, “عُولُ” şeklini alır ve sonra da “فَعْلُ”ya nakledilir. Beşincisi “المحذوف” olup hazf ise diğer cüzden hafif sebebi düşürmektir. Bu “فَعُو” şeklini alır ve sonra da “فَعْلُ”e dönüştürülür. Altıncısı

<sup>124</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 30.

<sup>125</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 31.

“الأبتر” olup hazf ve kat‘ın onda toplandığı beter’dir. Bu arada, veted’deki kat‘, sebepteki kasr gibidir.<sup>126</sup>

İkinci tef‘îlenin “فاعِلُنْ” olup bunun “فَعْلُنْ، فَعِلُنْ” olmak üzere iki fer’e ayrıldığıını belirten ez-Zemaḥşerî, bunları şöyle sıralar: Birincisi “المخبون” olup habn sebepten ikinci harfî düşürmektedir. İkincisi “المقطوع” olup bu “فاعِلْ” şeklini alır ve sonra da “فَعْلُنْ”a nakledilir.<sup>127</sup>

Üçüncü tef‘îlenin “مُسْتَفْعِلُنْ” olduğunu söyleyen ez-Zemaḥşerî, bu tef‘îlenin “مَفَاعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ، فَعَلْتُنْ، مُسْتَفْعِلْ، مَفَاعِلْ، مَفْعُولُنْ، فَعُولُنْ، مُسْتَفْعِلَانْ، مَفَاعِلَانْ، مُفْتَعِلَانْ، فَعَلْتَانْ” olmak üzere 11 fer’i bulunduğunu kaydeder. Birincisi “المخبون” olup habn daha önce zikredilmişti. Bu, “مُتَفَعِلُنْ” adını alır ve sonra da “مَفَاعِلُنْ” dönüşür. İkincisi “المَطْوِي” olup tayy fâ harfî olan sebebin ikinci sâkinini düşürmektir. Bu, “مُسْتَعِلُنْ” şeklini alır ve sonra da “مُتَفَعِلُنْ” çevrilir. Üçüncüsü “المخبول” olup habl habl ve tayy’ın bir arada olmasıdır. Bu, “مُتَعِلُنْ” şeklini alır ve sonra da “فَعَلْتُنْ” dönüşür. Dördüncüsü “المكفوف” olup keff sâkin yedinci harfî düşürmektir.<sup>128</sup> Beşincisi “المشكول” olup şekl habn ve keff’in bir arada bulunmasıdır ki, önce “مُتَفَعِلُنْ” şeklini alır ve sonra da “مَفَاعِلْ” ya çevrilir. Altıncısı “المقطوع” olup bu “مُسْتَفْعِلُنْ” şeklini alır ve sonra da “مَفْعُولُنْ”a dönüşür.<sup>129</sup> Yedincisi “المكبول” olup bu “مُتَفَعِلُنْ” şeklini alır ve sonra da “فَعُولُنْ” a çevrilir. Sekizincisi “المذال” ve “الإذالة” olup sâkin harfî ta‘riye’sine ziyâdelik yapılmasıdır. “المعرى” ise sâkin cüz’ün ziyâdeden lakaplanmasıdır. Dokuzuncusu “المذال المخبون” olup bu “مُتَفَعِلَانْ” şeklini alır ve sonra “مَفَاعِلَانْ” a nakledilir.<sup>130</sup> Onuncusu “المذال المَطْوِي” olup “مُسْتَعِلَانْ” şeklini alır ve sonra “مُفْتَعِلَانْ” a dönüşür. Onbirincisi “المذال المخبول” olup bu “مُتَعِلَانْ” şeklini aldıktan sonra “فَعَلْتَانْ”a çevrilir.<sup>131</sup>

ez-Zemaḥşerî, dördüncü tef‘île olan “مَفَاعِلِيُنْ، مَفَاعِلِيْلْ، فَعُولُنْ”un “مَفَاعِلِيُنْ، مَفَاعِلِيْلْ، فَعُولُنْ” olmak üzere yedi fer’i olduğunu zikreder ve bunları şöyle açıklar: Birincisi “المقبوض” ikincisi “المكفوف” üçüncüsü “المقصور” dördüncüsü “المحذوق”dur.

<sup>126</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 32.

<sup>127</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 33.

<sup>128</sup> el-Cevherî, *Arûzu ‘l-Varaqa*, Atatürk Üniversitesi, (thk. Mehmet Sadi Çögenli), Erzurum 1994. s. 12.

<sup>129</sup> el-Cevherî, *a.g.e.*, s.13; el-Hatîb et-Tibrîzî, *el-Vâfi fi ‘l-‘Arûz ve ‘l-Kavâfi*, (nşr. Ömer Yahyâ – Fahreddin Kabâve), Dımaşk 1979, s. 206.

<sup>130</sup> el-Cevherî, *a.g.e.*, s. 14; el-Hatîb el-Tibrîzî, *a.g.e.*, s. 207.

<sup>131</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 35

Bu sonuncu fer'i "مَفَاعِي" şeklini alır ve sonra "فَعُولُنْ"e dönüşür. Beşincisi "الأخرم" olup harm sâlimi eksiltmektir. Bu da "فَاعِيلُنْ" şeklinden sonra "مَفْعُولُنْ"e çevrilir. Altıncısı "الأشتر" olup şetr makbuz'u harmetmektir. Bu ise "فَاعِلُنْ" şeklini alır. Yedincisi "الأخرب" olup harb mekfûfu harmetmektir ki "فَاعِيلُنْ" şekline girer ve sonra da "مَفْعُولُنْ"ye dönüşür.<sup>132</sup>

Beşinci tef'ilenin "فَاعِلَاتُنْ" olduğunu ifâde eden ve bu tef'ilenin "فَاعِلَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ، فَعَالَاتُنْ" olmak üzere 11 fer'iden ibâret olduğunu belirten ez-Zemaşşerî, bunları şöyle izah eder:<sup>133</sup> Birincisi "المخبون" olup bu beyitin evvelinde geldiği zaman "المخبون", haşiv (ortadaki tef'ile)'de vâki olduğu zaman Sadr diye tesmiye edilir. Sadr, muâkebe ile habn olunan şeydir. "المعاقبة" ise iki harfin birlikte bulunmasının uygun olup bunun aksine ikisinin birlikte düşmesinin câiz olmamasıdır. "فَاعِلَاتُنْ" un elifi ve nûnu veya ondan önceki bir başka harf muâkebede bulunur (birbirini takip eder) ve buna göre "فا، فاعلاتن" veya "فَاعِلَاتُنْ" yahut "فَاعِلَاتُنْ فَ" denilir. Fakat "فَاعِلَاتُنْ فَ" denilmez. Bu arada "المعاقبة"nin sâkin cüz'ü بريناً diye isimlendirilir. İkincisi "المكفوف" olup bu muâkebe ile birlikte olduğu zaman, ismi "العجز"dir. Üçüncüsü "المشكول" olup "فَعَالَاتُنْ" beyitin evvelinde veya haşivinde vâki olmaktan uzaktır. Şayet o, beyitin evvelinde gelirse "المشكول العجز" ve haşivinde vâki olursa "المشكول الطرفين" diye isimlendirilir. Zira o, habnıyla ve keffiyle önce ve sonra takip edilir.<sup>134</sup>

el-Halil ve arkadaşları, birinci mısırânın sonunda ve ikinci mısırânın başında bir araya gelen iki sebebin, iki sâlim arasında muâkabesini uygun görmekteyler. Başkaları ise, buna cevâz vermekten kaçınmışlardır. Dördüncüsü "المقصور" olup "فَاعِلَاتُنْ" şeklini alır ve sonra "فَاعِلَاتُنْ" çevrilir. Beşincisi "المقصور المخبون" olup "فَعَالَاتُنْ" şeklini alır ve sonra da "فَعَالَاتُنْ" dönüştürülür. Altıncısı "المحذوف" olup "فَاعِلَاتُنْ" şeklini aldıktan sonra "فَاعِلَاتُنْ" çevrilir. Yedincisi "المحذوف المخبون" olup "فَعَالَاتُنْ" şekline girdikten sonra, "فَعَالَاتُنْ" e dönüştürülür. Sekizincisi "الأبتر" olup "فَاعِلَاتُنْ" olduktan sonra "فَعَالَاتُنْ" çevrilir. Dokuzuncusu "المشعشع" olup teş'is ise vetedinin iki harekeli harfinden birini düşürmektir. Bu "فَاعِلَاتُنْ" veya "فَالَاتُنْ" şeklini alır ve sonra "مَفْعُولُنْ"e çevrilir veya

<sup>132</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 36

<sup>133</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 36.

<sup>134</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 37.

habnedilir. Böylece “فَعْلَانُ” şekline girdikten sonra “مَفْعُولُنْ”a nakledilir. Onuncusu “المُسْبِغُ” olup sebepteki tesbig veteddeki el-İzale gibidir. Bu “فَاعِلَاتَانُ” şeklini alır ve sonra “فَاعِلِيَّانُ”a çevrilir. Onbirinci ise “المُسْبِغُ المخبون” dur.<sup>135</sup>

“مَفَاعِلْتُنْ” un altıncı tef'ile olduğunu kaydeden ez-Zemaḥşerî, bu tef'ilenin “مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِيلُنْ، مَفَاعِلُنْ، مَفَاعِيلُنْ، فَعُولُنْ، مَفْتَعِلُنْ، مَفْعُولُنْ، فَاعِلُنْ، مَفْعُولُنْ” olmak üzere 8 fer'inin olduğunu zikretmekte ve bunları şöyle sıralamaktadır:<sup>136</sup> Birincisi “المعصوب” olup asb beşinci harfî sâkin yapmaktır. Böylece bu, “مَفَاعِلْتُنْ” şeklini alır ve sonra da مَفَاعِيلُنْ dönüşür. İkincisi “المعقول” olup akl sâkin yaptıktan sonra beşinci harfî düşürmektir. Bu, “مَفَاعِلْتُنْ” şekline girdikten sonra “مَفَاعِلُنْ”e çevrilir. Üçüncüsü “المنقوص” olup naks asb'den sonra keff'dir. Bu ise, “مَفَاعِلْتُنْ” şeklini alır ve sonra “مَفَاعِيلُنْ”ye nakledilir. Netice olarak asbolunduktan sonra iki sebebinin iki sâkini arasında muâkebe bulunmaktadır. Birinciyi düşürmek akl, ikinciyi düşürmek ise naks diye tesmiye edilir. Dördüncüsü “المقطوف” olup katf asb'den sonra hazf'dir. Bu, “مَفَاعِلُنْ” şeklini alır ve sonra “فَعُولُنْ”e çevrilir. Beşincisi “الأعصب” olup azb sâkini harmetmektir. Böylece o, “فَاعِلْتُنْ” şekline girdikten sonra, “مَفْتَعِلُنْ”e dönüşür.<sup>137</sup> Altıncısı “الأقصم” olup ma'sûbu harmetmektir. Böylece o, “فَاعِلْتُنْ” şekline girdikten sonra “مَفْعُولُنْ”e dönüşür.<sup>138</sup> Yedincisi “الأجم” olup cemem ma'kul'u harmetmektir. Böylece bu, önce “فَاعِلْتُنْ” şeklini alır, sonra “فَاعِلُنْ”a dönüşür. Sekizincisi “الأعقص” olup aks ise menkus'u harmetmektir. Neticede bu, “فَاعِلْتُنْ” şekline girer ve sonra “مَفْعُولُنْ”ye nakledilir.

Müellifimiz, yedinci tef'ile olarak “مُتَفَاعِلُنْ”u belirtmekte ve bu tef'ilenin “مُسْتَفْعِلُنْ، مَفَاعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ، فَعِلَاتُنْ، مَفْعُولُنْ، فَعِلُنْ، فَعْلُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ، مُسْتَفْعِلَاتُنْ، مُفَاعِلَاتُنْ، مُفْتَعِلَاتُنْ، مُتَفَاعِلَاتُنْ، مُفْتَعِلَاتُنْ، مُفْتَعِلَاتُنْ” olmak üzere 15 fer'i olduğunu söylemektedir.<sup>139</sup> ez-Zemaḥşerî, bu fer'ileri sırasıyla şöyle kaydeder: Birincisi “المضمر” olup izmar ikinciyi sâkin yapmaktadır. Bu, “مُتَفَاعِلُنْ” şekline girer ve sonra “مُسْتَفْعِلُنْ”a dönüşür. İkincisi, “الموقوف” olup vaks sâkin yaptıktan sonra ikinci harfî düşürmektir. Bu, “مَفَاعِلُنْ” şekline girer ve sonra “مَفَاعِلُنْ” dönüşür. Üçüncüsü “المخزول” olup cezl

<sup>135</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 38.

<sup>136</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 39.

<sup>137</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>138</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>139</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 41.



ikinciye sâkin yaptıktan sonra dördüncü harfi düşürmektir. Böylece o, مُتَّفَعِلُنْ şeklini alır ve sonra da مُتَّفَعِلُنْ'a dönüşür. Kısacası, izmârdan sonra iki sebep multeki olur ve iki sâkinini takip eder. Dördüncüsü ”المقطوع“ olup ”مُتَّفَاعِلُنْ“ şekline girdikten sonra, ”فَعِلَاتُنْ“a çevrilir. Beşincisi ”المقطوع المضمر“ olup önce ”مُتَّفَاعِلُنْ“ şeklini alır ve sonra ”مُتَّفَعِلُنْ“e dönüşür. Altıncısı ”الأحذ“ olup hazz veted mecmu'un düşmesi demektir. Bu da مُتَّفَاعِلُنْ şekline girdikten sonra ”فَعِلُنْ“a nakledilir. Yedincisi ”الأخذ المضمر“ olup ”مُتَّفَاعِلُنْ“ şeklini alır ve sonra ”فَعِلُنْ“ e dönüşür. Sekizincisi ”المذال“. Dokuzuncusu ”المذال المضمر“ Onuncusu ”المذال الموقوص“. On birincisi ”المذال المخزول“. On ikincisi ”المُرْقَلُ“ el olup tevfil sebep hafîfi ta'riyesine ziyâde kılmaktır. Netice itibariyle bu da مُتَّفَاعِلَاتُنْ şeklini alır. On üçüncüsü ”المُرْقَلُ المضمر“. On dördüncüsü ”المُرْقَلُ الموقوص“. On beşincisi ”المُرْقَلُ المخزول“dır.<sup>140</sup>

Sonuncu tef'ile olarak ”مُفْعُولَاتُ“yu zikreden ez-Zemaḥşerî, bu tef'ile'nin ”فَعُولَاتُ، فَاعِلَاتُ، فَعِلَاتُ، مَفْعُولَانُ، فَعُولَانُ، فَاعِلَانُ، مَفْعُولُنْ، فَعُولُنْ، فَاعِلُنْ، فَعِلُنْ، فَعْلُنْ“ olmak üzere 11 fer'ini şöyle sıralar:<sup>141</sup> Birincisi ”المخبون“ olup ”مَعُولَاتُ“ şeklini alır ve sonra ”فَعُولَاتُ“ya dönüşür. İkincisi ”المطوي“ olup مَفْعَلَاتُ şekline girer ve sonra ”فَاعِلَاتُ“ya çevrilir. Üçüncüsü ”المخبول“ olup ”مَعَلَاتُ“ şeklinden sonra ”فَعِلَاتُ“ya nakledilir. Dördüncüsü ”الموقوف“ olup vakf veted mefruk'un iki harekeli harfinin sonunu sâkin yapmaktır. Böylece bu, ”مَفْعُولَاتُ“ şeklini alır ve sonra ”مَفْعُولَانُ“a dönüşür. Beşincisi ”الموقوف المخبون“. Altıncısı ”الموقوف المطوي“. Yedincisi ”المكسوف“ olup keşf veted mefruk'un iki harekeli harfinin sonunu hafzetmektir. Geriye ”مَفْعُولَا“ kalır, bu da ”مَفْعُولُنْ“e nakledilir. Sekizincisi ”المكسوف المخبون“. Dokuzuncusu ”المكسوف المطوي“. Onuncusu ”المكسوف المخبول“. On birincisi ”الأصلم“ olup selm veted mefruk'u düşürmektir. Geriye ”مَفْعُو“ kalır ve sonra ”فَعْلُنْ“e dönüşür.<sup>142</sup>

ez-Zemaḥşerî, arûz bahirlerinin tertibinde bu 8 tef'ile (cüz)'nin takip edildiğini belirtir ve arûz bahirlerini yine fasıl halinde topluca şöyle kaydeder: 8 kere ”فَعُولُنْ“ Mutekârib<sup>143</sup> 8 kere ”فاعلن“ Rekez<sup>144</sup>; 6 kere ”مستفعلن“ Recez; 6 kere ”مفاعيلن“

<sup>140</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 43.

<sup>141</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 44.

<sup>142</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 45.

<sup>143</sup> Halîl b. Ahmed'in ortaya koyduğu vezinlerden olup onun sisteminde müttefik veya mütekarib denilen beşinci dairede birinci, klasik genel sıralamada on beşinci olarak yer alan arûz sisteminde bir bahir'dir. bir bkz. Nihat M. Çetin, "Müttekârib", *DİA*, VIII, 856.

<sup>144</sup> Bu bahir, diğer bazı kaynaklarda Mütedârik diye tesmiye edilmektedir.

Hezec; 6 kere “متفاعلن” Kâmil; 6 kere “فاعلاتن” Remel; 6 kere “مفاعلتن” vafîr; 2 kere “مفعولات” “مستفعلن مفعولات” Seri; 2 kere “مستفعلن مفعولات مستفعلن” Munserih; 2 “مفعولات” “مستفعلن مفعولات” Muktab; 4 kere “مفاعيلن” Tavil; 4 kere “مستفعلن فاعلن” Basit; 4 kere “فاعلاتن فاعلن” Medid;<sup>145</sup> 2 kere “فاعلاتن مستفعلن فاعلن” Hafif; 2 kere “مستفعلن فاعلن” Muctess; 2 kere “مفاعيل فاعلن مفاعيلن” Muzâri diye isimlendirilir.<sup>146</sup>

Diğer taraftan, arûz bahirleri arasında benzerlik bulunduğunu belirten ez-Zemaḥşerî, buna misâl olarak vâfir’in kâmil’den ayrılmasını gösterir. Bunun yanı sıra ez-Zemaḥşerî; tavî, medîd ve basît arasında; vâfir ile kâmil arasında; hezec, recez ve remel arasında; seri, münserih, hafif, muzâri, muctess ve muktazab arasında; mutekârib ile rekz arasında ince bir aġın bulunduğunu kaydeder. Şunu da hemen belirtmek gerekir, câhiliye devri şâirlerinde arûzun klasik bahirlerinin hepsi görülmez. En çok kullanılmış bahirler sırası ile tavîl, vâfir, kâmil, basît, mutekârib ve munserîh’tir.

Daha sonra her bahre bir beyit ile örnek veren ez-Zemaḥşerî’nin, bunların birer birer takti’ini yaptığı da görülür. Takti‘ ise mevzun bir sözü veznin cüzlerine göre ayırmaktır. Beyiti doğru olarak tef’ilelere ayırmak (takti‘) suretiyle, bahir (bahr) bulunabilir.

ez-Zemaḥşerî, diğer arûz ıstılahlarına temas etmekte ve bunları fasıl halinde topluca şöyle açıklanmaktadır: İlk mısırânın ilk cüz’ü (tef’ilesi) Sadr; sonu arûz; ikinci mısırânın ilk cüz’ü İbtidâ; sonu Zarb, Acz ve bazılarına göre de Kâfiye; iki mısradaki cüzlerin ortada olanı, Haşv diye tesmiye edilir. Çoġu âlimlere göre, harm ancak sadr’da uygun olur. Aynı zamanda onlar, bunun ibtidâda da câiz olduġu kanaatindedirler. Başka bir yönden, sadr beyitin diğer cüzlerinden hazm veya zihâfla farklı olursa, ibtida; arûz beyitin diğer cüzlerinden noksan veya ziyâde ile muhâlif olursa, Fasl; zarb böyle olduġu zaman Gaye; zarb’ın sonuna kendisinden olmayan bir fazlalık eklenirse, Zaman Zâid; bu fazlalık ona mülhak olmazsa, Mu’arra diye isimlendirilir.

<sup>145</sup>el-Medîd 16 aruz bahrinden birisidir. el-Bedî, Ya’kûb Emîl, *el-Mu’cemu’l-Mufaşşal fî ‘İlmi’l-Arûz ve ‘l-Kâfiye ve Funûni’ş-Şi’ir*, Dâru’l-Kutubu’l-‘İlmiyye, 1991, s. 131.

<sup>146</sup>ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 47.

ez-Zemaḥşerî, istilâhlarla ilgili açıklamalarına şöyle devam eder: fe‘aletun’da olduğu gibi iki sâkin arasında yer alan dört müteharrik (harekeli harf) zarb’da birbirini tâkip ettiğinde, bir cüzden sonra zarb vâki olup mustef‘ilun fa‘aletun fa‘aletu sözünde olduğu gibi sonu sâkin nûn olduğunda ve dört müteharrik iki sâkin nûn’un ortasında birbiri peşinden geldiğinde el-Mutekavis; mutefâ‘aletun ve muftê‘ilun’de olduğu gibi zarb’da üç müteharrik birbirini takip ederse, el-Mutekârib; mutefâ‘ilun’de olduğu gibi iki müteharrik iki sâkin harf arasında birbirine bitişik olursa, el-Mutedârik; mutefâ‘ilun’de olduğu gibi zarb’de bir müteharrik iki sâkin harf arasında bulunursa, el-Mutevâtir; mustef‘ilan’da olduğu gibi iki sâkin bir arada olduğu zaman el-Muterâdif; haşv selâme ve zihâfla muhalif olursa, el-Mu‘tell; haşv’in benzeri olduğu zaman beyit Haşv; arûz ve zarb noksanlaşmaktan kurtulduğu (el-Hazf el-Lâzım olduğu) zaman, es-Sahîh; sebeb’inin sâkini düşen veya müteharriki sâkin olan her cüz muzâhif ve bunun aksi sâlim diye isimlendirilir.

Bunların yanı sıra, iki zâid harfi terkedilen her cüz mutemmim’dir. Nitekim onun, remel’in ilk zarb’ında fâ‘ilatun, arûzda fâ‘ilun şeklinde geldiği görülür. Başka açıdan da birinci mısırâya sadr ve arûz; ikinci mısırâya acz, zarb ve kâfiye denir. Bu arada, dâiresinden hakkını alan her mısırâ, et-Tam; noksanlık sonuncu cüzün tamamına ârız olmazsa el-Vâfi, aksi takdirde el-Meczuv; noksanlık mısırânın iki cüzünde vâki olursa el-Menhuk, iki cüz’ü arasında muhalefet olmaksızın iki mısırâsından hakkını alan mutedil, el-Beyt; bir şatrı giden el-Meştur; basît’in müseddesi el-Muhalla’dır.

Bütün bunlardan sonra istilâh, bahir ve zihâflara şevâhidiyle birlikte geniş bir yer ayırdığı görülen ez-Zemaḥşerî, medîd’in yapı bakımından müseddes ve murabba olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmektedir. Bu arada, el-Halîl’in murabba’nın câhiliye ehline âit ve şiirin dışında gelmiş olduğunu farketmediğini kaydetmektedir.

Bunun yanı sıra basît’in yapı bakımından musemmem ve müseddes, kâmil’in müseddes ve murabba olmak üzere ikişer nev’e ayrıldıklarını zikreden ez-Zemaḥşerî, hezec’in sadece meczuv sâlimle ilişkisi olduğunu belirtir. O, Recez’in müseddes, murabba, meştur ve menhuk olmak üzere dört nev’iden ibâret olup el-Halîl’den bir rivâyete göre el-muşter es-sâlim’in şiir sayılamayacağını, remel’in yapı bakımından

müseddes ve murabba, seri'nin müseddes ve muşter, haff'in de müseddes ve murabba olmak üzere ikişer nev'ilerinin bulunduğunu bildirir.

ez-Zemaşşerî, muzâri'nin yapısında sâdece meczuv olarak ve mefâ'ilun'un yâ ve nûn harfleri arasında murâkabe üzere geldiğini ve muktazab'ın ise yapısında sâdece meczuv olarak ve mef'ulatu'nun fâ ve vâv harfleri arasında murâkabe üzere vâki olduğunu zikreder. Ayrıca muctess'in yapısında meczuv olduğunu ve mutekârib'in ise yapı bakımından müsemmen ve müseddes olmak üzere iki kısımda mütâ'ala edildiğini belirterek el-Halîl'in sâlim beyitin arûz'unda hazfın bulunduğunu söylemekte ve hazf ile kasrın şevâhidine yer vermektedir. ez-Zemaşşerî, el-Halîl'in mahzûf zarb ve ebterden önce gelen cüz'ün kabzını başka dilcilerin aksine uygun gördüğünü de nakletmekte ve rekz'in diğer bir isminin de muhdess olup bu bahrin dâirede görüldüğü gibi mahbun ve maktu olarak gelmesinin dışında müsemmen bir yapıya sâhip olduğunu bildirmektedir.

## 2. NEVÂBİĞU'L-KELÎM

### 2.1. Eserin Yazmaları

Nevâbigü'l-Kelîm, kısa vecizeler tarzındaki edebî parçalardan meydana gelen bir eserdir. Eserin hakkında birçok yazma nüshâlar vardır. Başlıcaları:

Süleymâniye kütüphânesi Şehid Ali Paşa, nşr. 2581 (h.760), Ayasofya, nşr. 4339; 4609 (h.763), Aşir Efendi, nşr. 416/18 (h.765), İzmir Kütüphânesi, nşr. 763 (h.794), Süleymâniye ktb., Çelebi Abdullâh Efendi, nşr. 384 /4, Esad Efendi, nşr. 3331/3, 3724/7, 3766/1, 3782/45.

Nevâbigü'l-Kelîm, ilk olarak H. A. Schultens tarafından Leiden'da 1772 yılında basılmış, daha sonra İstanbul 1303/ 1885, Paris 1871, Kâhire 1287/1870, 1305/1887 ve Beyrut 1306/1888 baskıları bunu takip etmiştir. Eser, Ali bin Muhammed al-Kabindî (ö.718/1318), Muhammed b. Dihkân 'Ali an-Nasafî (ö.700/1300), Sa'deddîn at-Taftâzânî (ö.792/1390) tarafından şerh edilmiştir. Bu sonuncunun Ni'am es-Savâbig adlı şerhi İstanbul (1283/1866)'da basılmıştır.

## 2.2. Eserin Şerhleri

Nevâbiġu'l-Kelîm bazı müellifler tarafından şerh edilmiştir. Bunlar:<sup>147</sup>

- 1) Ali b. Muhammed al-Kabindî (ö.718/1318).
- 2) Muhammed b. Dihkân Ali an-Nasafî (ö.700/1300).
- 3) Sa'duddîn Mesûd b, Omar at-Taftazânî (ö.792/1390)'nin yazdığı Ni'am es-Savâbiġ, İstanbul (1283/1866)'da basılmış ve Mustafa İsâmeddîn tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.
- 4) Ebû'l-Hasan b. Abdulvahhâb el-Hîvâkî (770/1368)'nin şerhi Kazan'da (1314/1896)'da basılmıştır.
- 5) Nâsır Salahaddîn Muhammed (782/1380)'in şerhi.
- 6) Muhammed b. İbrahim al-Hanbalî (öl. 971/1564)'nin şerhi.
- 7) el-Konevî (1000/1591)'nin şerhi.
- 8) Yûsuf Sıdkı Efendi (ö.1319/1901)'nin şerhi ve Türkçe'ye tercümesi Mehâsin al-Hisâm, İstanbul (1283/1866)'da basılmıştır.

## 2.3. Eserin Muhtevâsı

Nevâbiġu'l-Kelîm'in giriş kısmı ve içeriğinden bazı bölümleri şu şekildedir.

Her tesirli tenbihleri ve nasihat verici sözleri söyleyen, gaflet uykusundan uyandıran, insanları faydalı ibretlere teşvik eden ey Allah! Bu bana yeni bir tertiple tam ve mükemmel olarak ilhâm ettiğin kelimeler, ihsân ettiğin nimetler cümlesindedir. Ben, bu kelimelerle Hz. Lokmân'ın nasihatlerinin hepsini telkîn ve Hz. Süleymân'ın veziri olan Âsaf'ın hikmetini vasf ve tebyîn etmekteyim. Fakat telkîn ve tebyîn ettiğim yerde bir takım kulaklar var ki hakkı işitmekten alıkonulmuş ve bir takım zihinler var ki hakkı tedbirden men olunmuştur. Ve bir takım halk da vardır ki gaflet dōşeġi kendilerine uyku yeri olmuş, onlar Fahd denilen hayvan gibi devamlı uyulamakta olduklarından gözleri az uyanıktır.

Yâ Rab! Sen bu kelimeler yüzüne, ehlisünnete dâir âdâb-ı seniyyeye ve iyi basîretle ilgili güzel vaazlara raġbet eden kullarından olmayı nasip eyle.

<sup>147</sup> Nevâbiġu'l-Kelîm'in yazmaları, şerhleri, baskıları vs. için bkz. Katip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1978. Brockelman, *GAL*, I, 292; a.mlf., *Suppl.*, I, 512; Sarkîs; *Mu'cem u'l-Matbûât*, II, 975.

Ehlisünnet'in süslü manevî kisvesiyle zînetlenmeyi çok arzu eden kimselere peydâ eyle ve râzı olacağın halleri elde edinceye kadar sen bize yardım et. Hasta olan kalplere devâ bulmaya bizi muvaffak eyle. Sen, kendi kullarına herkesten daha yakınsın ve isteklerine icâbet edicisin.<sup>148</sup>

السُّنَّةُ مِنْهَاجِي وَمِنْهَاجِي.<sup>149</sup>

“Sünnet-i seniyye benim mesleğimdir. Yani dâima ondan ayrılmadığım gibi, sen de hiçbir zaman ondan ayrılma.”

عَيْنِي تَقْرُ بِكُمْ , عِنْدَ تَقْرُ بِكُمْ.<sup>150</sup>

“Sizi gördükçe, gözüm sevinir.”

حَبْدًا الْوَادِقُ إِذَا رَعَدَ , وَ الصَّادِقُ إِذَا وَعَدَ.<sup>151</sup>

“Yağmurlu bulut gürlediğinde ve doğru sözlü kimse vaade bulunduğu ne güzeldir.”

رُبَّ رَعْمَاتٍ , تُسَمِّينَ عَرَمَاتٍ.<sup>152</sup>

“Bazı kötü zanlar vardır ki, onlara iyi niyet mânâsı verilir.”

الْأَبُ أَعْرَفُ وَأَشْرَفُ , وَ الْأُمُّ أَرْأَمُ وَ أَرْأَفُ.<sup>153</sup>

“Bâba, anneden daha bilgili ve şerefli, anne de bâbadan daha şefkatli ve merhametlidir.”

الْكَرِيمُ يُنْشِئُ بَارِقَةً هَاطِلَةً , وَ لَا يُرْسِلُ صَاعِقَةً مَاطِلَةً.<sup>154</sup>

<sup>148</sup> et-Taftâzânî, Sa‘du’d-Dîn, *En-Ni‘me’s-Sevâbiğ fi Şerhi’l-Kelîmi’n-Nevâbiğ*, Mısır, 1870, s. 5-6.

<sup>149</sup> (لِكَلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا) Biz, herbiriniz için bir şeriat ve yol belirledik, Maide/48.

<sup>150</sup> تَقْرُ : muzari fiil’dir, mâzi’si فَرَّ : serin ya da ferah oldu mânâsındadır. العَيْنُفَرَّةُ : insanın içini ferahlatan kişi yada sey.

<sup>151</sup> السَّحَابُ الْوَادِقُ :المَطْرُ وَدَقَّ : Yağmur damladı, yani قَطَرَ mânâsındadır. misâl: دَقَّ الْوَادِقُ : yağmurlu bulut.

<sup>152</sup> عَرْمَةٌ :عَرَمَاتُ fiilinin çoğuludur. Sağlam olmayan ifâdeler mânâsındadır; رَعْمَاتُ :رَعْمَاتُ fiilinin çoğulu olup “niyet” mânâsındadır. Yani, kalbin bir şeye karşı gösterdiği durumu ifâde eder.

<sup>153</sup> أَرْأَمُ :رَأَمُ :Dişi deve رَيْمَتْ النَّاقَةَ إِلَى وِلْدَانِهَا : Misâl: “en şevkatli” demektir. Misâl: رَأَمُ :رَأَمُ :Dişi deve yavrusuna şevkat gösterdi.

<sup>154</sup> الْمَطْلُ : “bir şeyi ertelemek”tir. الْهَطْلُ : yağmurun sağanak bir şekilde yağmasıdır.

“İkram sahibi sağanak yağmur bulutu gibi olan ihsan bulutunu sevk edip, yıldırımını erteleyerek göndermez. Yâni ihsânının işâretini gösterip de, vaadini yerine getirmemezlik etmez. Derhâl ihsanda bulunur.”

أَرْضَى النَّاسَ بِالْخَسَارِ , بَانِعُ الدِّينِ بِالْذِّينَارِ. <sup>155</sup>

“İnsanların zarar ve ziyana en râzı olanı, dinini dînâr ile satandır.”

الْحَيْئَةُ حَلِيَّةٌ , مَا لَمْ تَطُلْ عَنْ الطَّلِيَّةِ. <sup>156</sup>

“Sakal boyunu aşmadıkça, ziynettir.”

أَيُّ مَالٍ أَدَيْتَ زَكَاتَهُ , دَرَّتْ بَرَكَاتُهُ. <sup>157</sup>

“Zekâtı verilen malın, bereketi çok olur.”

يَا بُنَيَّ قِ فَالِكَ , مَا يُفْرَعُ فَفَالِكَ. <sup>158</sup>

Oğulcuğum! Kafanı üzecek şeyden ağzını koru, Yâni ağzına gelen şeyi söyleme.”

مَنْ زَرَعَ الْإِخْنَ , حَصَدَ الْمَحْنَ. <sup>159</sup>

“Düşmanlık tohumunu eken kimse, meşekkatler biçer. Yani kötülük eden kötülük bulur.”

مَا كُنْتُرَةُ الْمَقَالَةِ , بَعْتَرَةُ مَقَالَةٍ. <sup>160</sup>

“Çok söylemek, hoş görülecek kabahatlerden değildir.”

---

<sup>155</sup> أَرْضَى النَّاسَ بِالْخَسَارَةِ: kelimesinin zıttı olup “zarar” mânâsına gelmektedir. رَضِيَ fiilinin ismi tafdîlidir.

<sup>156</sup> الطَّلِيَّةُ: boynun ön kısmı, çogulu الطَّلِيَّةُ olarak kullanılır. الْحَيْئَةُ: cemisi الْخَلَى olarak gelip mânâsı (süs eşyası, ziynet, takı)’dır.

<sup>157</sup> دَرَّتْ: Süt bol bol aktı. Misâl: دَرَّتِ اللَّبَنُ دُرُورًا; “aktı” mânâsından olup سَالَ fiili ile aynı anlamdadır.

<sup>158</sup> بَعْتَرَةُ: “vuruyor, çalıyor” anlamındadır. بَعْتَرَةُ: “vuruyor, çalıyor” anlamındadır. بَعْتَرَةُ: “vuruyor, çalıyor” anlamındadır.

<sup>159</sup> الْإِخْنَةُ: isminin cemisidir. الْحَفْدُ: “düşmanlık” mânâsına gelir. الْمَحْنُ: isminin cemisidir. İnsanın onunla imtihan edildiği şeydir. “bela, büyük sıkıntı” mânâlarında kullanılır. İnsanın onunla imtihan edildiği şeydir.

<sup>160</sup> كُنْتُرَةُ: “hata, gaf, dil sürçmesi” mânâlarına gelmektedir. Hadîs-i Şerîf, “من أقال نادما ببيعته أقاله الله عشرته يوم القيامة” Ebû Dâvud, İbn Mâce.

الْأَمِينُ آمِنٌ , وَ الْخَائِنُ خَائِنٌ.<sup>161</sup>

“Emîn adam güvencede, hâin kimsede helaktadır.”

أَنْتَ مِنَ النَّسْوَةِ , مَنْ اتَّخَذَ النَّسْوَةَ أُسْوَةً.<sup>162</sup>

“Kadınları rehber kabul eden kimse, kadınlardan daha kadındır. Yâni mert değildir.”

قَدْ جَمَعَ الْأَصْلَ وَ الْفَرْعَ , مَنْ تَبِعَ الْعَقْلَ وَ الشَّرْعَ.

“Akıl ve dîne tâbi olan kimse, aslı ve fer’i toplamış olur.”

مَا لِلْفُسَّاقِ مِنْ حَمِيمٍ , غَيْرُ غَسَّاقٍ وَ حَمِيمٍ.<sup>163</sup>

Fâsık kimseler için, (Cehennem’de) irin ve kaynar sudan başka, içecek yoktur. Yâni daha yakın dost yoktur.”

الْمُتَّقُونَ فِي ظِلَالٍ وَ سُرُرٍ , وَ الْمُجْرِمُونَ فِي ضَلَالٍ وَ سُعُرٍ.<sup>164</sup>

“Allah’tan korkan kimseler, gölge ve koltuklardadır. Günahkâr kimseler ise, dünya cihetinden sapıklıkta, âhîret cihetinden ateştedirler.”

لَيْسَ مِنَ الشَّرَفِ وَ الْكِرَامِ , عَادَةُ الشَّرِّهِ وَ الْقَرَمِ.<sup>165</sup>

“Aç gözlülük âdeti, şeref ve keremden değildir.”

الْأَلْيَالِي مَا خَلَدَتْ لِذَاتِكَ , أَقْتَحَالُهُنَّ مُخَلَّدَاتِكَ.<sup>166</sup>

<sup>161</sup> الْآمِنُ : “güvende olan” mânâsındadır. “حَرَمًا آمِنًا” Kasas/57, Ankebût/67; الْخَائِنُ : الْآمِنُ kelimesinin zıttı olup “zararda olan” mânâsına gelir.

<sup>162</sup> أَنْتَ : الْآمِنُ kelimesinin ismi tafdilidir. Mânâsı “daha kadın”dır. النَّسْوَةُ : الْآمِنُ kelimesinin çoğuludur. الْأُسْوَةُ : “örnek ya da model” anlamlarına gelip, الْفُؤُوَّةُ ile aynı mânâdadır.

<sup>163</sup> الْحَمِيمُ : “Kaynar su” mânâlarına gelir. الْغَسَّاقُ : “günahkar, suçlu” mânâlarına gelir. الْفُسَّاقُ : الْفَسَّاقُ : “Kaynar su” mânâsına gelir. “إِلَّا حَمِيمًا وَ غَسَّاقًا” Nebe/25.

<sup>164</sup> الظِّلَّ : الْظِلَّ : “gölge” mânâlarındadır.

السُّرُرُ : “علی سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ” Saffât/44.

السُّعُرُ : “ateş”dir.

<sup>165</sup> الشَّرُّهُ : “hırs, aç gözlülük” mânâlarındadır.

<sup>166</sup> الْأَلْيَالِي : Cevheri’ye göre bu kelime, cemi mânâsında olun tekil bir isimdir. الْآلِيَّةُ kelimesi ise, tekil anlamı ifade eder.

يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ : “Ebedi kılmak” mânâsına gelir. Hümeze/3.

الْأَلْدَاتُ : الْآلِدَةُ kelimesinin cemisidir. الْقَرْزُ ve الْقَرْبُ ile aynı anlamda bir kelime olup, mânâsı “akran, yaşıt”tır.



“Senin akrân ve emsâlini zaman bâki kılmadı. Seni pâyîdar eder mi zannedersin? Elbette birgün olur seni de mahv ve perişân eder.”

الْعَرَبُ نَبْعٌ صُلْبٌ الْمَعَاجِمِ , وَ الْعَرَبُ مِثْلٌ لِلْأَعَاجِمِ. <sup>167</sup>

“Arap, (نَبْعٌ) denilen sert ağaç gibi sağlam kalplidir. (عَرَبٌ) denilen kof ağaç da, diğerlerine misâldir.”

الْعُرْبَانُ غُرْبَانٌ , وَ السُّودَانُ سَيِّدَانٌ. <sup>168</sup>

“Göçebe Araplar, siyahlıkta karga gibidirler. Zenciler ise, zarar vermek bakımından kurt gibidirler.

إِذَا قَلَّتِ الْأَنْصَارُ , كَلَّتِ الْإِبْصَارُ. <sup>169</sup>

“Yardımcılar azaldığında, gözler zayıflar.”

مَا وَرَاءَ الْخُلُقِ الدَّمِيمِ , إِلَّا الْخُلُقِ الدَّمِيمِ. <sup>170</sup>

“Çirkin sûretin öte tarafında, çirkin sûretten fenâ şey yoktur.

مَخَايِلُ الْعَمِّ وَ الْمَسْرَّةِ , تَبْكِي وَ تَضْحَكُ فِي الْأَسِيرَةِ. <sup>171</sup>

“İnsanın alnında olan çizgilerde üzüntü ve sevinç alâmetleri ağlar ve güler.

üzüntü ve sevinç, insanın yüzünden anlaşılır.” Yâni

الْعَمَلُ مَعَ فَسَادِ الْإِعْقَادِ , مُشَبَّهُهُ بِالسَّرَابِ وَ الرَّمَادِ. <sup>172</sup>

“Bozuk inançla beraber amel etmek, serap ve küle benzer. Yâni, sâhibine hiçbir faydası yoktur.

<sup>167</sup> الْعَرَبُ kelimesi الْأَعْرَابِيُّ kelimesinin cemisidir.

النَّبْعَةُ : نَبْعٌ kelimesinin çoğuludur. Ok ve yay elde edilen özel bir ağaç türüdür.

الْمَعَاجِمِ : الْأَعْجَمِيُّ kelimesinin cemisidir.

الْعَرَبُ : Bu kelime bir ağaç türünün ismidir. Farsça'dan Arapça'ya geçen bir kelimedir.

<sup>168</sup> سَيِّدٌ : سَيِّدَانٌ kelimesinin cemisidir. “Kurt” mânâsına gelir.

<sup>169</sup> الْأَنْصَارُ : النَّصِيرُ isminin cemisidir. “Yardımcı” anlamındadır. الشَّرِيفُ الْأَشْرَافِ kelimesinin cemi yapıldığı gibi, aynı şekilde cemi yapılmıştır.

<sup>170</sup> الدَّمِيمِ : الْقَبِيحُ kelimesiyle aynı mânâyâ gelir. Yani “pis, çirkin” mânâlarındadır. الدَّمِيمِ olduğunda, yani (الدَّال) harfiyle anlamı yine “çirkin, hoş gitmeyen şey” mânâlarına gelir.

<sup>171</sup> الْمَخَايِلُ : الْمَخْبِيئَةُ kelimesinin cemisi olup “emâre, belirti” mânâlarındadır.

الْأَسِيرَةُ : السَّرَابُ kelimesinin cemisidir. Anlamı (خَطُوطُ الْجِبَاهِ) yani alındaki çizgilerdir.

<sup>172</sup> مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ (وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ) İbrâhîm/18; her iki âyetin bir kısmı alınmıştır.

مَنْ كَانَتْ نِعْمَتُهُ وَاصِبَةً , كَانَتْ طَاعَتُهُ وَاجِبَةً.<sup>173</sup>

“Nimeti dâim olanın, tâati vâcip olur.”

رُبَّ صِدْقَةٍ مِنْ بَيْنِ فَكَّيْكَ , خَيْرٌ مِنْ صِدْقَةٍ مِنْ بطنِ فَكَّيْكَ.<sup>174</sup>

“Ağız ile bâzan bir hayra delâlet etmek, el ile verilen sadakadan hayırlıdır.”

لَا تُمَسِّ بِالرَّيْبَةِ مُهَيِّنًا , وَ لَا تُنْسَأَنَّ عَلَيْكَ مُهَيِّنًا.<sup>175</sup>

“Senin üzerinde seni gözetici ve seni korkulardan koruyan Allahu teâla hazretlerinin bulunduğu unutmayıp, kötü niyet etme.”

صِنْوَانٌ مَنْ مَنَحَ سَائِلَهُ وَمَنْ , وَ مَنْ مَنَعَ نَائِلَهُ وَ ضَنَّ.<sup>176</sup>

“Verilecek şeyi verip başa kakan ile vermeyip men eden kimse bir kökten çıkma iki filiz gibidir.”

عَضُّوكَ بِالْمَلَامَةِ وَ وَعَطُّوكَ , لَوْ عَنْ رُقَادِ الْعُقَلَةِ أَيَقْطُوكَ.<sup>177</sup>

“Sana ağır ve tesirli sözler ile vaaz ve nasihatlar ettiler, amaseni gaflet uykusundan uyandıramadılar.”

مَنْ لَمْ يُقَوِّمَهُ التَّائِبُ , لَمْ يُقَوِّمَهُ التَّائِبُ.<sup>178</sup>

“Kendisine söz kâr etmeyen kimseye, dayak dahi kâr etmez.”

<sup>173</sup> دُخُورًا وَلَهُمْ (دَامَ) fiili (دَامَ) fiilin mânâsı ile aynı olup “devam etmek” anlamındadır. وَاصِبٌ : وَاصِبٌ عَدَابٌ وَاصِبًا Saffât/9; وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا Nahl/52. Bu iki âyetin bir kısmı alınmıştır.

<sup>174</sup> الْفَكَّيْكَ : ikil anlamında olan bu ismin aslı (الْفَكُّ)‘dır. الْفَكُّ kelimesi ile aynı mânâda olup “çene kemiği” anlamındadır.

<sup>175</sup> لَا تُمَسِّ : لَا تُمَسِّ نİN nehyi olup “oldu” mânâsında (صَانَ) ile aynı anlamdadır.

الرَّيْبَةُ : الرَّيْبَةُ kelimesiyle aynı anlamdadır. “suçlama” mânâsına gelir.

الْمُهَيِّنِمْ : “anlaşılır olmayan söz” anlamındadır.

الْمُهَيِّنِمْ : “gözetken, kollayan” mânâlarına gelir.

<sup>176</sup> صِنْوَانٌ : صِنْوَانٌ kelimesinin cemisidir, “iki şeyden herbiri” mânâsındadır.

مَنَحَ : “verdi” mânâsına gelir.

مَنْ : مَنْ الْإِحْسَانُ kelimesi ile aynı anlama gelen bu kelimenin mânâsı “iyilik, hayır”demektir.

نَائِلٌ : “kazanç, fayda” mânâsındadır.

بَجَلَ : بَجَلَ fiili ile aynı anlamdadır. Mânâsı “cimri oldu”dur.

لَا تُبْطَلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنْ : Bakara/264 bu âyetin bir kısmı alınmıştır.

<sup>177</sup> عَضَّ : Asıl mânâsı “ısırmak”tır. Buradaki anlamı ise “bir şeye sıkıca tutunmak”tır.

لَوْ : Burada temenni için kullanılmıştır. Yani لَيْتَ mânâsındadır.

<sup>178</sup> قَوِّمَ : Bir şeyin eğriliğini doğrultmak mânâsındadır.

التَّائِبُ : “azarlama” mânâsındadır.

179 إِنَّ جَمَجَمَ الْبَاطِلِ فَأَنْتَ إِسْمَعُ مِنْ سَمْعٍ , وَإِنْ هَمَّهَمَ الْحَقُّ فَكَأَنَّكَ بِلَا سَمْعٍ.

“Bâtıl bir şey hafif bir ses çıkarsa, sen (سَمْعٌ) dedikleri canavar gibi işitici olursun. Aksine hak olan bir şey kendisini gürül gürül olan lakırtı gibi izhâr ve izâh etse, sen kûyâ kulaksız bulunursun.”

180 حَيْمَ النَّقْصِ وَالْجَدَّ طَنِيْبُهُ , وَ سَافَرَ الْفَضْلُ وَالْجَدَّ جَنِيْبُهُ.

“Noksanlık ve cehâlet, kendisine baht ve talih komşu olduğu halde ikâmet ediyor. İlim ve fazîlet nereye giderse, bahtsızlık kendisine yedek gidiyor.”

181 رَبِّ قَوْلٍ أَوْرَدَكَ مَوْرَدَ الْقِتَالِ , أَوْ رَدَّكَ مَوْرَدَ الْقَدَالِ.

“Bazı söz seni ölüme götürür. Yahut ensenin kızarmasını gerektirir.”

182 شِرَاكَ شِرَاكَ وَإِنْ أَرَدْتَ الشِّرَاكَ.

“Ayakkabı bağı alacak olsan bile, satın al. Yâni kimsenin minneti altında kalma”.

183 رَبِّ مَوْهَبَةٍ , لِلْمُرُوَّةِ مَوْهَبَةٌ.

“Çok bahşiş vardır ki, insanın mertliğini gidericidir.”

184 بَادِي الرَّأْيِ وَانْتَطِرَ الْبَادِي بَعْدَ لَأْيٍ لَا تُبَادِرُ.

“Birinci görüş ile bir şeye acele etmeyip, teennîden sonra zâhir olan görüşe hazır ol.”

179 جَمَجَمَ : “kekelemek, sözü gevelemek” mânâsındadır.

هَمَّهَمَ : “mırıldanmak, homurdanmak” mânâsındadır.

180 الْجَدَّ : “şans, baht” mânâlarına gelir. Cemisi الْجُدُودُ olarak kullanılır.

الْحَدَّ : “bahtsızlık, şanssızlık”tır.

181 الْقَدَالِ : Ense çukurundan kulağa kadar olan bölüme denir. Cemisi (فُدْلٌ, أَفْدِلٌ) dir

182 شِرَاكَ شِرَاكَ veyla الشِّرَاءِ olup شَرَى fiilinden türemiştir. Mânâsı “satın almak”tır. وَيُشْرُوهُ بِمَنْ , Yusuf/20; وَ مِنْ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ , Bakara/127. Âyetlerinin bir kısmı verilmiştir.

183 الْمَوْهَبَةُ : “Allah vergisi, yetenek” mânâsına gelir. الْمُرُوَّةُ : “Yiğitlik, mertlik” mânâsındadır.

184 بَادِي الرَّأْيِ : Bir şeyin ilk akla geldiği andır.

أَرَادِنَا بَادِي الرَّأْيِ , Hud/27.

اللَّيِّ : “ağır hareket etme, temkinli davranmak” mânâlarına gelir.

حَرَىٰ غَيْرُ مَطُورٍ , حَرَىٰ أَنْ يَكُونَ غَيْرُ مَمَطُورٍ. <sup>185</sup>

“Misâfir beklemeyen eve; rahmet, feyz ve bereket düşmemesi gerektir.”

قَطَّأْتُهُمْ مِنْ صَدَقَاتٍ , قَلَّتْ سَقَطَاتُهُ. <sup>186</sup>

“Dili doğru sözlü olan kimsenin, ağız hatâları az olur.”

صَفَّدُ فِيهِ لَيَّانٌ , صَفَّدُ فِيهِ لَيَّانٌ. <sup>187</sup>

“Faydasız ve gecikme ile vermek, insana ikiye bükülmüş ayak bağıdır.”

أَكْرِمُ حَدِيثَ أَخِيكَ بِإِنصَاتِكَ وَصُنْهُ عَنْ وَصْمَةِ عَدَمِ الْإِنصَاتِكَ. <sup>188</sup>

“Kardeşinin sözüne sukûtle ikrâm et ve iltifatsızlık aybından onu koru. Yâni biri bir şey söylerken, araya laf karıştırma.”

هَذِهِ طَرَائِقُ مَا فِيهَا رَائِقٌ وَخَلَائِقُ غَيْرِهَا بِكَ لَا يُقَى. <sup>189</sup>

“Bulunduğun meslek ve tabîatlar bir takım şeylerdir ki, onların hiçbirisi sana lâıyk değildir.”

لَا تَكُنْ مُسْلِمًا سَرِيعَ النَّوَانِي كَمُسْلِمِ صَرِيعِ الْعَوَانِي. <sup>190</sup>

“Sarı al-Ğavâni diye lakablandırılmış olan Müslim b. Velîd gibi çabuk gevşeyen ve bıkan müslüman olma.”

<sup>185</sup> الْحَرَى : “ev” mânâsına gelmektedir.

مَطُورٌ : fiilin ismi mefûludur ve “yağan şey, bereket” mânâsına gelir.

<sup>186</sup> الْقَطَّاءُ : dili doğruyu söylemek yani değışmeyen tek bir söz ile konuşmak mânâsına gelir.

سَقَطَاتُهُ : konuşurken hata yapmak ya da dilinin sürçmesidir.

<sup>187</sup> صَفَّدُ : kelimesiyle aynı olup “verdi” mânâsındadır..

الَلَيَّانُ : bir şeyi “geciktirmek” mânâsındadır.

<sup>188</sup> الْإِنصَاتُ : Bir şeyi dinlemek için “susmak” mânâsındadır. وَإِذَا فَرَى الْقُرْآنَ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. A‘râf/204.

صُنْهُ : fiilin emir çekimidir. Mânâsı “korumak”tır.

الْوَصْمَةُ : “kusur, ayıp, leke” mânâlarındadır.

<sup>189</sup> الْمَذَاهِبُ : الطَّرَائِقُ : “mezhepler” mânâsına gelmektedir.

الرَائِقُ : “hoşa gidey şey” mânâsındadır.

خَلَائِقُ : cemi anlamındadır الطَّبَائِعُ kelimesiyle aynı anlamda olup “huylar, tabiatlar” mânâsına gelmektedir.

<sup>190</sup> النَّوَانِي : “gevşemek, yorgun ya da bitkin düşmek” mânâlarındadır.

الصَرِيعُ : “vurulmuş, çarpılmış” mânâsındadır.

الْعَوَانِي : الْغَابِيَةُ kelimesinin cemisidir. “Süsüyle çok güzel olan bir şey mânâsındadır.”

مَخْلَبُ الْمَعْصِيَةِ يُقْصُ بِالنَّدَامَةِ وَجَنَاحُ الطَّاعَةِ يُوَصِّلُ بِالْإِدَامَةِ.<sup>191</sup>

“İsyân pençesi pişmanlıkla kesilir ve tâatın kanadı devâm ile ulanmış olur.”

وَجَدَ قَرِينًا يُنَاصِحُهُ فَظَنَّ قَرِينًا يُنَاطِحُهُ.<sup>192</sup>

“Kendisine nasihat verici bir arkadaş bulduysa da, onu can düşmanı zannedip, nasihatını dinlemedi.”

مَا مَنَعَ قَوْلَ النَّاصِحِ أَنْ يَرُوقَكَ وَهُوَ الَّذِي يُنْصَحُ خُرُوقَكَ.<sup>193</sup>

“Nasihat edenin sözünü senin hoşuna gitmesinden hangi şey engelledi? Halbuki o nasihat eden, senin söküklüklerini diken kişidir.”

لَا خَيْرَ فِي وَأَيِّ إِجْازَةٍ بَعْدَ لَآئِي.<sup>194</sup>

“Geciktirdikten sonra yerine getirilen vaadde hayır yoktur.”

الْكِتَابَ الْكِتَابَ وَإِنْ أَرَدْتَ الْعِتَابَ.<sup>195</sup>

“Eğer birini azarlamak istersen yazıyı kullan.”

### 3. EṬVAḲU'Z-ZEHEB FÎ'L-MEVÂ'İZ VE'L-ḤUṬAB

#### 3.1. Eserin Konusu

ez-Zemaḥşerî'nin Eṭvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Ḥuṭab adlı eseri, öğüt verici nitelikte olup içerisindeki hikmet dolu sözlerle kendisine aydınlık bir yol bulmaya çalışanlara ışık tutmakta ve onlara rehberlik etmektedir. İçerisinde öğüt,

<sup>191</sup> الْمَخْلَبُ : hayvanın pençesi demektir.

الإِدَامَةُ : fiilinin mastarıdır. Mânâsı “devam ettirmek, sürdürmek”tir.

<sup>192</sup> الْقَرِينُ : cemisi : الْقَرْنَاءُ، الْأَقْرَانُ” şeklinde olur . “arkadaş, dost” mânâsında kullanılır.

يُنَاطِحُهُ : anlamı خَارِبٌ fiili gibi olup “savaşmak, mücadele etmektir.

<sup>193</sup> أَنْ يَرُوقَكَ : النَّاصِحُ الْوَاعِظُ : النَّاصِحُ لَكُمْ، A'râf/61; A'râf/67. Her iki âyetinde bir kısmı alınmıştır.

يُرُوقَكَ : Muzâri fiil olup “hoşuna gidiyor” mânâsına gelmektedir.

يُنْصَحُ خُرُوقَكَ : “söküklerini dikeyor” mânâsındadır.

<sup>194</sup> لَآئِي : الْوَأْيُ : الْوَأْيُ fiilinin mastarıdır. Mânâsı “söz vermek, vaade bulunmak”tır. إِجْازٌ : “bir şeyi yerine getirmek” mânâsındadır. اِبْطَاءٌ ile eş anlamlıdır. “ağır hareket etmek” mânâsına gelir.

<sup>195</sup> الْكِتَابَ الْكِتَابَ : Birinci mânâsı الْكِتَابَةُ ikinci mânâsı ise, tekid için kullanılmıştır.

hikmet ve güzel ahlak gibi konuları ele alan ez-Zemaḥşerî, bunları secîli ve süslü bir nesirle kaleme almıştır. Yüz makâleden oluşan bu eser, sahip olduğu değerli içeriğiyle kendinden sonraki dönemlerde örnek alınmış ve bazı yazarlara esin kaynağı olmuştur. Eṭvâku'z-Zeheb'in bazı yazmaları, şerhleri ve taklitleri olmakla beraber eser batı dillerine de çevrilmiştir. Ayrıca İranlı şair ve hattat Visâl-i Şirâzi (ö.1845) tarafından da Farsçaya da tercüme edilmiştir.<sup>196</sup> Yüz makâleden oluşan Eṭvâku'z-Zeheb,<sup>197</sup> Sa'îd ve Zihni Efendiler tarafından h.1290/m.1873 yılında Osmalıcaya çevrilerek İstanbul'da 'Amire matbaasında basılmıştır.<sup>198</sup> ez-Zemaḥşerî, eserin önsözünde yaptığı giriş ile onda anlatmak isteğini şu şekilde açıklamıştır.

Bizi sonsuz nimetlerine nâil kılıp, her türlü kötülüklerden koruyan Allah'ım! Sana, sonsuz şükürler olsun. Eğer fazl-u keremin gazabından daha fazla olmasaydı ben rahmetine değil gazabına lâyıktım. Hiçbir kulun hamd-u senâsı senin nimetinin karşılığı olamaz. Kim ne kadar çok hamd-u senâ ederse etsin, ne kadar buna gayret gösterirse gösterebilirsin, ayağı köstekli at gibi nimetlerine şükürle ulaşmada noksan kalır. Senin keremin, öylesine yüce bir meyve ağacına benzer ki ancak şükür kanadı ile uçanlar onun dallarının altından geçebilirler. Sanki o kerem ağacının göğe doğru uzanan uçlarının altında uçanların kanatları yerlere yapışıktır.

Allahım, sana tekrar tekrar hamdu senâ eder, kullarını başkasına muhtaç bırakmayan tevffikini kendime dost ve yardımcı kabul ederim. Hiçbir nefsin hatır ve hayâlından geçmeyen, bir gün bile zan ve tahminime uğramayan ilâhi takdirin ve tasavvufun ile eski hâlimden alıp lutfun ve kereminle kolumdan tutarak beni sonsuz kuvvet ve kudretinle cebren davet ettin. Bu uğurda ayan beyan olan her türlü sıkıntıları, tâkat getirilmez güçlükleri rahmet ve şefkat nazarınla hafiflettin. Sana dönüşümü kolaylaştırıp, nefse bağlılık ve esirlikten kurtarttıktan sonra boynumu onun esaret zincirinden koruyup, derecelerinin en yücesi olan kanaat mertebesine yücelttil. Dünya ve onun ziynetine meylimi giderip, nefsimi dünyanın sütsüz

---

<sup>196</sup> Tarlan, Ali Nihat, *İran Edebiyatı, Dünya edebiyatına Toplu Bakış*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1944, IV, 136.

<sup>197</sup> Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn* (Hazırlayanlar: Ş. YALTKAYA, R. BİLGE), Mili Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1971, s. 118.

<sup>198</sup> Eṭvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Ḥuṭab'in yazmaları, şerhleri, taklitleri, tercüme ve baskıları için bkz. Kâtip Çelebi *a.g.e.*, s. 116-117; Brockelman, *GAL*, I, 292; a.mlf., *Suppl.*, I, 512; Sarkîs; *Mu'cem u'l-Maṭbûât*, II, 973.

memesinden alarak birçok devlet ve servetten sonra zühd ve takva sermayesi ile onu zengin kıldın.

Allahım, bir vakitler günahımın kazancı olarak memleketimden uzak kalışımın sebeplerini, bir nevi sitemle ve düşüncesizce yalvarıp öğrenmek diledim. Sen ise beni âdeta okşayarak, sonsuzluğa kadar varan bir lûtufta ve keremle taltîf edip en mübarek memleket olan ve en mübarek insanın doğum yeri bulunan Mekke-i Mükerreme'ye beni kabul buyurdun. Orada, Beyt-i Muazzama'yı tavaf ve haccı edâyâ muvaffak kıldın. Böyle bir yerde misafir kalma şerefi ile şerefendirip şereflerin en yücesine erdirdin.

Allahım; Senden nebîlerin sonuncusu, sevdiklerinin efendisi olan Hazret-i Muhammed Mustafa (s.a.v.)'e ve onun her biri birer hidayet yıldızı, takva sahibi sahabelerine ve kendinden olan yakınlarına rahmet ve selâmetle muamele etmeni niyaz ediyorum. İmanımı, davranışlarımı, bilerek ve görerek yaptığım hizmetlerimi, kalemimin yazdığı ve yazacağı kalbime doğacak hususları ve şu anda meydana gelen makaleleri kerîm olan sıfatın hürmetine okuyacakların feyzine vesile olmasını dilerim. Bu yazdıklarım; doğuda, batıda ve bütün her tarafta faydalanılan ve aranan yazılar olma bereketini ikrâm eyle.

Bu makaleler, senin çevresi ile beraber mübarek ve tertemiz kıldığın Harem-i Kâbe'de bir araya geldiğinden hıfz-u emânında kalmasını; telîf edeninin, yazanının, öğreteninin ve öğreneninin faydalanmalarını hâlisâne temenni ve niyaz ederim. Allahım, sen her hayrın sahibi ve ikram edeni, koruyanı ve yüceltenisin. Senin alçaltacağını yüceltecek bulunmadığı gibi gazabına uğrayanı affedecek bir mercî de yoktur.<sup>199</sup>

ez-Zemaşşerî, bu önsözle gerçek şükür ehlinin tevâzusunu zarif bir edebi üslup içerisinde en güzel şekilde anlatmıştır. Etvâku'z-Zeheb, sahip olduğu değerli

---

<sup>199</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *Tercüme-i Etvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Huṭab*, Maṭba-i 'Amire, İstanbul 1873, s. 2-3-4.

bilgileriyle bazı yazarlara ilham kaynağı olmuş, böylece eser için çeşitli yazmalar, şerhler ve taklitler yapılmıştır.<sup>200</sup>

### 3.2. Eserin Yazmaları

1. Aşir Efendi 416/17.
2. Ayasofya 2911, 3780 (h.780).
3. Çorlulu Ali P. 443/23.
4. Hafid Efendi 275/1.
5. Reşîd 715/3.
6. J.V. Hammer, Almanca tercümesiyle birlikte Viyana'da 1835'de neşretti.
7. H.L. Fleischer (Leipzig 1835)
8. G.Weil'in Almanca (Stuttgart 1863) ve C. Barbier de Meynard'ın Fransızca (Paris 1876) tercümeleri takip etti.
9. M. Zihni Efendi (ö.1329/1911) Osmanlıcaya tercüme etmiş ve 1290/1873'de basılmıştır.

### 3.3. Eserin Şerhleri

1. Muhammed b. Mustafa Akkirmânî (ö.1774).
2. Muhammed Mirza Yusuf Han b. İ'tişâmi'l-Mülk (ö.1319/1901)'ün Kalâidu'l-Adab fî Şerhi Eţvâku'z-Zeheb.

### 3.4. Eserin Taklitleri

1. Abdulmu'mîn b. Hîbetullâh el-İsfehânî (ö.600/1203), Etbâku'z-Zeheb, İstanbul'da 1289 ve Kahire'de 1329'da basıldı.
2. Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd en-Nahvî, Eţvâku'z-Zeheb.
3. Ebû'l-Ferac b. el-Cevzî (ö.597/1200), Etbâku'z-Zeheb.
4. Muhammed b. Emîn b. İbrahim b. Yûsuf, Ahlâku'z-Zeheb'dir.

---

<sup>200</sup> Yüce, *Zemaşerî (hayatı ve eserleri)* İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1993, XXVI, 289-316.



### 3.5. Eserin Muhtevâsı

Etvâku'z-Zeheb fî'l-Mevâ'iz ve'l-Huṭab, yüz makâleden oluşan bir eserdir. ez-Zemaḥşerî bu makâlelerinde hikmetli sözlerle öğüt verici bir usluḫ kullanmış ve anlatmak istediğini secili cümlelerle ifade etmiştir. Makâlelerin bazılarının içeriği şu şekildedir.

#### المقالة الأولى

ما يَخْفِضُ المرءَ عُدْمُهُ وِثْمُهُ، إِذَا رَفَعَهُ وَعِلْمُهُ. وَلَا يَرْفَعُهُ مَالُهُ وَأَهْلُهُ، إِذَا خَفَضَهُ فُجُورُهُ وَجَهْلُهُ. الْعِلْمُ هُوَ الْأَبُّ، بَلْ هُوَ لِلتَّائِي أَرَأْبُ. وَالنَّفْوَى هِيَ الْأُمُّ، بَلْ هِيَ إِلَى اللَّبَانِ أَضَمُّ. فَأَحْرَزْ نَفْسَكَ فِي جِرْزِ هَمَا، وَأَشْدُدْ يَدَيْكَ بِعَزْرِ هَمَا. يَسُوفَكَ اللَّهُ نِعْمَةً صَيِّبَةً، وَيُحْيِكَ حَيَاةً طَيِّبَةً.<sup>201</sup>

#### Birinci Makâle

Kişiyi, dini ve işi (ameli) yücelttiğinde; yoksulluğu ve yetimliği alçaltmaz. Fitneciliği ve bilgisizliği onu alçalttığı zaman, malı ve ailesi onu yüceltmez. Bilim babadır, daha doğrusu fesadı en iyi düzelten şeydir. Takva annedir, daha doğrusu bağıra en iyi basılan şeydir. Öyleyse kendini onlara sığmarak korusun. İki elinle üzenlerine sarıl ki Allah sana bol nimet versin ve iyi bir yaşamla seni yaşatsın.

#### المقالة الثانية

يا ابن آدم أصلك من صلصال كالفخار، وفيك ما لا يسعك من التَّيِّبِ والفَخَّارِ. تَارَةً بِالْأَبِّ وَالْجَدِّ، وَأُحْرَبِالدَّوْلَةَ وَالْجَدِّ. مَا أَوْلَاكَ بِأَنْ لَا تُصَعِّرَ خَدَيْكَ، وَلَا تُفْتَخِرَ بِجَدِّكَ. تَبَصَّرْ خَلِيلِي مِمَّ مَرَكَّبُكَ، وَإِلَامَ مُنْقَلَبِكَ. فَخَفِّضْ مِنْ غُلُوَانِكَ، وَخَلِّ بَعْضَ خِيَلَانِكَ.<sup>202</sup>

#### İkinci Makâle

<sup>201</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *a.g.e.*, s. 11-12.

<sup>202</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *a.g.e.*, s. 12.

Ey insanoğlu! Senin aslın testi gibi çamurdandır. Halbuki için kibir ve övünme ile dolu. Kimi zaman baban ve atanla, kimi zaman da baht ve talihinle gururlanırsın. Kibir ve gurur ile bir kişiye hor bakmamak, atalarınla övünmemek, sana ne kadar yaraşır. Senin için ne iyidir. Ey dostum! Gerçeği gör ki neye binecek ve ne duruma geleceksin. Öyleyse haddini aşmayı azalt, böbürlenmeyi ve kibiri bırak!

### الْمَقَالَةُ الثَّالِثَةُ

عُمُرٌ يَفْقِضِي مَرَّ الإِعْصَارِ، وَأَنْتَ تَرْجُوهُ مَدَى الأَعْصَارِ. ضَلَّةٌ لِرَأْيِكَ الْفَانِلِ، فِي ظِلِّكَ الزَّائِلِ. مَا هُوَ إِلا بِيَاضُ نَهَارِكَ فَتَعَنَّمُهُ، وَسَوَادُ لَيْلِكَ فَلَا تَنَّمُهُ. وَاتَّبِعْ مَنْ ضَرَبَ أَكْبَادُ المَطِيِّ، حَتَّى أَنَاخَ بِكَنْفٍ وَطِيٍّ.<sup>203</sup>

### Üçüncü Makâle

Ömür kasırğa gibi geçmekte, sen ise zayıf görünüşünle kaybolmakta olan gölgede sapıtmış bir halde ömrünü yüzyıllar boyunca sürecek sanırsın. Bu ömür değildir. Senin gününün aydınlığı, gece aydınlığı gibidir. Değerini bil ve onu uykuyla geçirme. Bir an önce güvenli bir yerde esenliğe kavuşmak için bineğini mahmuzlayan binici gibi davran.

### الْمَقَالَةُ الرَّابِعَةُ

قَدْ فِي طُولِ الأَسْطُوَانَةِ، وَ أَنْفٌ مُلِيٍّ مِنَ الخُنْزُرِ وَأَنْتُمْ عِطْفُ مِيَالٍ، وَ قَمِيصٌ دَيَالٍ. وَ شَخْصٌ لَا يَشْعُرُ أَجُورَ أَمٍ مِنَ الأَوْزَارِ، وَإِنَّ مِنْ أَعْظَمِ الحُوبِ، فَضْلُ الدَّيْلِ المَسْحُوبِ. يَا أُرْعَنَ، وَ مِثْلَ الكَالْعِنِ. قُلْ لِي وَ لَيْلِكَ، كَمْ تُلْحِفُ البَطْحَاءَ دَيْلِكَ. وَ هِيَ عَمَّا قَلِيلٍ تُلْحِفُكَ حَصْبَاءَهَا، وَ تَفْدِفُ عَلَيْكَ أَعْبَاءَهَا وَ تُنْفَلِكُ فَوْقَ مَا أَنْفَلْتَهَا. وَ تُحَمَّلُكَ أَضْعَافَ مَا حَمَلْتَهَا.<sup>204</sup>

### Dördüncü Makâle

<sup>203</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *a.g.e.*, s. 13.

<sup>204</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *a.g.e.*, s. 16.

Boy, sütun uzunluğunda (sütun gibi). Burun kibirle dolu. Endam (kendini beğenmiş bir şekilde) gururla yana eğik. Etekleri uzun, övünç veren bir elbise (giymiş). Öyle bir kişi ki eteklerini sürüklerken sevap ve günahların bilincinde değil. Uzun etekli elbise (pahalı elbise) giyerek eteklerini sürüklemek en büyük günahlardandır. Ey ahmak! Senin gibiler Allah'ın rahmetinden en uzak olanlardır. Sana yazıklar olsun! Söyle bana; bu uzun etekli elbiseyi daha ne kadar giyeceksin. Üzerinde etek sürüdüğün yerler, kısa bir süre sonra taşını toprağını senin üzerine örtecek ve çeşitli sıkıntılar vererek seni incitecek. Senin ona verdiğin ağırlıktan daha çoğunu sana yükleyecek.

#### الْمَقَالَةُ الْخَامِسَةُ

يَا ابْنَ أَبِي وَ أُمِّي هَاتِ، حَدِيثَ الْأَبَاءِ وَالْأُمَّهَاتِ. وَحَدَّثَ عَنْ رَجَالِ الْعَشِيرَةِ وَ كَرَامِ الْأَخْلَاءِ وَ الْجِيرَةِ. مِنَ الْجَارِ الْجُنْبِ، وَمَا سِى الطُّنْبِ. وَ مَنْ جَاءَتْ يَنَاهُ عَلَى الرُّكْبِ، وَجَارَيْتَاهُ فِي كَشْفِ الْكُرْبِ. وَ مَنْ رَفَدْنَا بِالْخَيْرِ وَ رَفَدْنَا، وَ أَفَادْنَا الْحِكْمَةَ وَ أَفَدْنَا. قَدْ أَفْتَضَاهُمْ مَنْ أَوْجَدَهُمْ أَنْ يَقْتُوا، وَحَلَّتْ عَنْهُمْ الدِّيَارُ كَأَنْ لَمْ يَعْنُوا. وَ كَفَى بِمَكَانِهِمْ وَاعِظًا لَوْ صُوِدَفَ مِنْ يَبْعُظْ، وَ مَوْقِظًا عَنْ الْعَفْلَةِ لَوْ وُجِدَ مَنْ يَسْتَنْقِظُ.<sup>205</sup>

#### Beşinci Makâle

Ey babamın ve annemin oğlu (kardeşim)! Babalardan ve annelerden söz et. Aşîretin ileri gelenlerinden, saygıdeğer dostlardan, yakın ve uzak komşulardan çadır komşularından, diz dize oturduğumuz ve birbirimizin dert ve üzüntüsünü gidermek için yarıştığımız, iyilik ve hikmetle birbirimizden yararlandığımız kişilerden bahset. Onları yaratan Allah, yok olmalarını takdir etmiştir. Buldukları yerler, onlar hiç oturmamışlar gibi boş kalmıştır. Öğüt kabul eden birine rastlansa ve gafletten uyanan bulursa onların yerleri öğüt verici ve uyarıcı olarak yeter.

#### الْمَقَالَةُ السَّابِعَةُ

<sup>205</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *a.g.e.*, s. 18.

التَّوَضُّعُ كُلُّ التَّوَضُّعِ أَنْ تُشْرَفَ، وَ التَّنَكُّيرُ كُلُّ التَّنَكُّيرِ أَنْ تُعْرَفَ. فَاتِرَ الْخُمُولِ عَلَى النَّبَاهَةِ، وَ اسْتَجِبَ السُّتْرَ عَلَى الْوَجَاهَةِ. تَعِشْ أَنْجَى مِنْ أَظْفَارِ الْمَحَنِ، وَأَتَأَى عَنِ إِضْمَارِ الْإِحْنِ. وَإِنَّ ذَا الشَّرَفِ مَحْسُودٌ أَوْ حَاسِدٌ، وَ مَحْفُودٌ عَلَيْهِ أَوْ حَاقِدٌ. وَ تِلْكَ بَلِيَّةٌ تَنْفَلِقُ تَحْتَهَا الْأَحْشَاءُ، وَ يَفْعَلُ اللَّهُ فِيهَا مَا يَشَاءُ.<sup>206</sup>

## Yedinci Makâle

Seni (insanların gözünde) onurlandırıp büyütme, gerçekte tam anlamıyla alçaltıp küçültme; ünlü yapmak da ün ve şanını tümüyle yok etmektir. Öyleyse; adsız, sansız olmayı üne yeğle. Bir köşede kalmayı, şeref ve itibardan daha sevimli gör ki; sıkıntıların pençesinden kurtulmuş, gizli kin ve kıskançlıktan uzak olarak yaşayalım. Gerçekten, şerefli kişi ya kıskanılır ya da kendisi başkalarına kin duyar. Bu da insana heyecan ve sıkıntı veren bir felakettir. Allah ise dilediğini yapar.

## الْمَقَالَةُ التَّاسِعَةُ

أَلَا أُخْبِرُكَ بِالشَّقِيِّ الْمَخْدُولِ، ذِي الْمَالِ الْمَصُونِ وَ الْعَرِضِ الْمَبْدُولِ. مَنْ لَا يُبَالِي إِذَا سَلِمَتْ تَرْوُثُهُ، أَنْ تَمَرَّقَ فَرْوُثُهُ وَإِذَا شَبِعَتْ خُرَانَتْهُ، أَنْ تَجُوعَ خُرَانَتْهُ. وَ أَلَا أُخْبِرُكَ بِالسَّعِيدِ الْمُنْصُورِ، ذِي الْجَنَابِ الْمَمْطُورِ. مَنْ خَالَفَ تِلْكَ السُّنَّةَ، وَ اتَّخَذَ الْمَالَ لِعَرِضِهِ جُنَّةً. يَقُولُ لِحَازِنِهِ أَنْجِحْ، وَ لِيَوَازِنِهِ أَرْجِحْ. وَ لِنَفْسِهِ إِذَا جَاءَتْ مَكَانَكَ تُحْمَدِي، وَإِذَا طَاسَتْ وَرَاءَكَ تُصْمَدِي.<sup>207</sup>

## Dokuzuncu Makâle

Sözüme kulak ver! Sana kendi malını koruyan fakat namusunu korumaya aldırış etmeyen aşağılık kişinin kim olduğunu söyleyeyim. Bu kişi, serveti olan kürkünün yırtılmasından emin olduğu zaman (yani, malı ve rahatı güvencede olduğu zaman) ve kendi karnı doyduğunda ailesinin aç kalmasına aldırış etmez. Sana, yüce ve mutlu kişinin kim olduğunu bildireyim. O, yukarıda anılan tutum ve davranışlara aykırı hareket eden; malını, namusunu korumak için bir kalkan olarak kullanan

<sup>206</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *a.g.e.*, s. 18.

<sup>207</sup> Sa'îd ve M. Zihni Efendiler, *a.g.e.*, s. 25.

kişidir. Malını koruyana (haznedarına): “işini yap”, tartıyı yapana: “çok ver” der. Kendisine de coşup heyecanlandığı zaman: “ağır ol ki övülesin”, ölçüsüz ve ağır hareketlerde bulunduğu zaman: “geri dur ki güçlü olasın” der.

#### 4. MUĞADDİMETU’L EDEB

##### 4.1. Eserin yazılış amacı

Türk dillerini öğrenmek ve onlar hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak için Orta Çağ’da yazılmış Türkçe eserler çok büyük önem arz etmiştir. Bu eserler, araştırmacılara kaynak hizmeti sunmuş ve Türkçenin geçmişi hakkında aydınlatıcı birer ışık olmuştur. Bu alanda yazılmış en büyük eserlerden biri Kaşgarlı Mahmûd’un Dîvân-ı Lügât-it Türk’ü, diğeri ise büyük Türk müfessiri ve dilcisi Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemağşerî’nin Muğaddimetu’l-Edeb adlı Arapça kelimeler ve kısa cümlelerden oluşan sözlüğüdür. Ancak ez-Zemağşerî eserinde Kâşgarlı Mahmud’un aksine Arapça bilmeyenlere Arapçayı öğretmek, aynı zamanda Araplara da bu dilin inceliklerini kavratmak amacıyla Muğaddimetu’l-Edeb adlı dil ve lügat kitabını yazmıştır.

Hârizmşâhlar devletinin hükümdarı Atsız b. Muhammed (ö.1099-1156), babası Kutbeddin Muhammed’in (ö.470/1077) itinası ile Selçuklu saray eğitimi usullerine göre iyi bir şekilde yetişmiş ve 1127 yılında babasının ölümü üzerine Sultan Sencer (ö.552/1157) tarafından babasının yerine Hârizmşâh tayin edilmişti. Devlet hayatının çoğu savaşlar ve siyâsi mücâdelelerle geçen Atsız, ilme karşı son derece ilgili âlimlere saygı ve itibar konusunda gerekli özeni gösteren bir devlet adamıydı. Aynı zamanda kuvvetli bir edebi kültüre sahip olan Atsız, devrin ilim dili olan Arapçaya ilgi duyarak zamanının en büyük lügat âlimi ez-Zemağşerî’den kendisinin saray kütüphânesine bir Arapça lügat kitabı yazmasını istemiştir.

ez-Zemağşerî, eserinin önsözünde devrin hükümdarı Atsız bin Hârizmşâh’ın Arap dilini öteki dillere tercih ettiğini ve zengin saray kütüphânesi için bir nüshâ yazmasını emrettiğini, kendisinin de bu emre uyarak Muğaddimetu’l-Edeb adını verdiği kitabı yazıp Atsız’a ithaf ettiğini ve kitabının bütün memleketlerde saygı

görerek Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini kaydetmektedir.<sup>208</sup> Muḳaddimetu'l-Edeb'in, Atsız'ın emrinin yerine getirilmesinin dışında aşağıdaki amaçları gerçekleştirmeye yönelik olarak yazıldığı da söylenebilir. Bu amaçlar:

Arap dilinin üstünlüğünü ispatlamak, bu gerçeği ilgili herkese kabul ettirmek, Arap olmayanlara Arapçayı öğretmektir. Buradan, ez-Zemaḳşerî'nin Harizm bölgesindeki Türk ve Acem kavimlerine Arapçayı öğretmeyi amaçladığını açık bir şekilde görmekteyiz. Orijinalinin satır aralarında yer alan Hârizm Türkçesi, Farsça, Hârizmce, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi çeşitli dillerdeki açıklamaların eserin amacına büyük ölçüde ulaştığını göstermektedir.

ez-Zemaḳşerî, Arapçaya gerek dil bilgisi gerekse edebi sanat ve incelikleriyle öylesine hakimdi ki Araplara “Gelin; babalarınızın, dedelerinizin dilini benden öğrenin”<sup>209</sup> diyecek kadar kendine güveniyor yeterliliğine inanıyor, âdeta dildeki üstünlüğüyle Araplara meydan okuyordu.

Dîvân-ı Lügât-it Türk'den sonra Türk dili hakkında bilgi veren diğer bir dil ve lügat kitabı ez-Zemaḳşerî tarafından yazılmıştır. Bu eserde, çeşitli Türk uyruklarının lehçeleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Oğuz, Kıpçak, Kanglı boylarının dil özelliklerini vermesiyle bir bakıma Dîvân-ı Lügât-it Türk'ün bıraktığı boşluğu doldurmuştur.

## 4.2. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

Geçen yüzyılın ortalarından günümüze kadar Muḳaddimetu'l-Edeb üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunların en önemlileri sırasıyla şöyledir.

1. Wetzstein, J.G.: Samachscarii Lexicon Arabicum Persicume ex codicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolenensi edidit atque Indicem Arabicum. Lipsiae 1844-1850. 40. 288, 269 s.

<sup>208</sup> Yüce, “*Muḳaddimetu'l-Edeb*”, AKDITYK., Türk Dil Kurumu Yay. 535, Ankara 1988. s. 5.

<sup>209</sup> Bilmen, *a.g.e.*, II, 464.

2. İshâk Hocası Ahmed Efendi: Akşâ'l-Ereb fi Tercemeti Muqaddimetu'l-Edeb, İstanbul 1313/1895, s. 40, 304, 205, 739.

İki cild olan eserin birinci cildinin ilk yarısı gerekli kaideler, ikinci yarısı Muqaddimetu'l-Edeb'in isimler kısmı; ikinci cild ise fiiller kısmıdır. Her iki kısımda da Arapça metin ve Osmanlıca tercümelere ile açıklamalar yer almıştır.

3. Barthold, W.: Eine ez-Zemahşerî Handschrift mit alttürkischen Glossen. Islamica 2 (Leipzig 1926) 1-4.

1897 yılında W. Wjatkin tarafından Rus İlimler Akademisi'ne Semerkand'da hediye edilen nüshânın tanıtmasıdır. Bu nüshâ Farsça ve Hârizm Türkçesi ile tercümeli ise de baştan ortaldan ve sondan çok eksiktir.

4. Poppe, N. : Mongol'skiy slovar Mukaddimat al-adab I. II. Moskova-Leningrad 1938. 452 s. III. Ukazeteli (İndeks). M.-L. 1939. 566 s.

1926 yılından Buhâra'da İbni Sînâ Kütüphanesinde A. Fitret tarafından bulunan Farsça, Çağatayca ve Moğolca tercümeli olan nüshâdaki Moğolca malzeme işlenmiştir.

Bu yazmadaki Çağatayca malzeme yine Poppe tarafından 13 yıl sonra şu makâlede işlenmiştir.

5. Poppe, N.: Eine viersprachige Zamaşari-Handschrift. (I.) Das çağataitürkische Sprachematerial. ZDMG 101 (NF 26 Wiesbaden 1951) 301-332.

6. Ateş A.: Anadolu kütüphanelerinden bazı önemli Türkçe el yazmaları. TDED 8 (İstanbul 1958 ) 90-93 vd. Ahmet Ateş, kendisinin bulmuş olduğu Yozgat nüshâsını tanıtılmaktadır. Bu nüshâ istinsah tarihi 1257 olan en eski olan nüshâdır.

7. Togan, Z.V.: Documents on Khorezmian Culture. Part 1. Muqaddimat al-Adab, with the Translation in Khorezmian (Horezm Kültürü Vesikaları. Kısım 1. Horezmce tercümeli Muqaddimat al-Adab). İstanbul 1951.40, 44 s., 532 s. Faksimile.

Muqaddimetu'l-Edeb'in bu nüshâsı, bir Doğu İran dili olan Hârizmce ile tercümeli olup Türkçe ile bir ilgisi yoktur.

8. Togan, Z.V.: Zemahşerî'nin Doğu Türkçesi ile "Muqaddimetu'l-Edeb"i. TM 14 (İstanbul 1965) 81-92. Z.V. Togan bu makâlesinde Muqaddimetu'l-Edeb'in Hârizm Türkçesi ile tercümeli en eski nüshâlarını tanıtılmaktadır.

9. Muhammed Kâzım İmâm: Abu'l Kâsım Mahmûd b. 'Omar az-Zamaşarî: Pîşrav-i Adab yâ Mukaddimat al-Adab (The oldest Arabic-Persian

philological dictionary). Part 1: Nouns. Part 2: Verbs. Part 3: Index. Teheran 1342, 1343, (1963,1965) 56, 928, 2, 16, 840, 4 s.

İran Millet Meclisi kütüphânesindeki 7 yazma nüshâ esas alınarak Arapça metin ve Farsça tercümelere yayımlanmıştır. Türkçe tercümelere hiç yer verilmemiştir.

10. Borovkov, A.N.: Tyurkskie glossı v Buharskom spiske “Mukaddimat al-Adab”. AOH 15 (Budapest 1962) 31-39. Muğaddimetu’l-Edeb’in Poppe tarafından işlenmiş olan Buhâra nüshasındaki Türkçe kelimeler üzerinde yapılan bir araştırmadır.

11. Borovkov, A.N.: Mongol’skie glossı v Buharskom spiske “Muğaddimat al-Adab” NAA1964, 1 Moskva 1964) 140-145.

Buhârâ nüshasındaki Moğolca kelimelerle ilgili bir makâledir.

12. Borovkov, A.N.: K istorii slovarya “Muğaddimat al-Adab” Zamahşarî. VYa 1965, 2 (Moskva 1965) 98-101.

Muğaddimetu’l-Edeb’in Buhâra nüshâsının yazılış tarihi üzerinde durulmaktadır.

13. Borovkov, A.N.: Nazvaniya rasteniy po buharskomu spisku “Mukaddimat al-Adab”. (Kizuçeniyu uzbekskoy botaniçeskoj terminologii). Tyurkskaya Leksikologiya i Leksikografiya (Moskva 1971. 312 s.) 96-111.

Buhâra yazmasındaki bitki adları incelenmektedir.

14. Menges, K.H.: Report on an Excursion to Leningrad and Taşkent for Research in Çagataj Manuscripts. CAJ 8 (Wiesbaden 1963) 230-252.

Makâlenin 245-249’uncu sayfalarında Taşkent’deki 2699 numaralı yazma Muğaddimetu’l-Edeb nüshâsı tanıtılmakta ve Arapça, Farsça ve Hârizm Türkçesi (Menges’e göre: Eski Çagatayca) kelime ve cümlelerden örnekler verilmektedir.

15. Menges, K.H.: Report on the second Excursion to Taşkent for Research in Çagatay Manuscripts. CAJ 11 (Wiesbaden 1966) 87-133.

Bu makâle de Taşkent’deki 3807 numaralı yazma Muğaddimetu’l-Edeb nüshâsı tanıtılmakla ve makâlenin 117-126. sayfa yazmalarındaki Arapça, Farsça ve Hârizm Türkçesi kelime ve cümlelerden örnekler verilmektedir.



16. Zajaczkowski, A.: Glava o zivotnih v arabskom trude Zamahşarî (spersidskimii tyurkskimi glossami) po Stanbul'skomu spisku 655 g.h. 1257. RO 30,2 (1967) 27-82.

Muqaddimetu'l-Edeb'in h.1257 yılında istinsah edilmiş olan Yozgat nüshâsından hayvanlarla ilgili bölümün Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıkları ile neşridir.

17. Zajaczkowski, A.: Nad rekopisami propedeutyki literatury (Muqaddimat al-adab) Zamachszari'ego (XII w.) w zbiorach iranskich i tureckich. Spr. z Prac nauk. Wyd. I PAN (Warszawa 1965) z. 3, 8-13.

Muqaddimetu'l-Edeb'in İran ve Türkiye kütüphanelerinde bulunan ehemmiyeti belirtilmektedir.

18. Benzing, J.: Das chwaresmische Sprachmaterial der "Muqaddimat al-Adab" von Zamahşarî. I. Text. Wiesbaden 1968. XX, 403 s.

Benzing, Z.V. Togan'ın 1951 yılında faksimile olarak yayımladığı Horezmce tercümeli Mukaddimat al-Adab'deki Hârizmce dil malzemesini Arapça, Farsça, Latince ve Almanca karşılıkları ile mükemmel bir şekilde yayımlamıştır.

19. Grotzfeld, H.: Zamahşarî's Mukaddimat al-adab, ein arabisch-persisches Lexikon der Islam 44 (1968) 304, 306.

20. Grotzfeld, H.: Abu'l-Qâsim Mahmûd b. 'Umar az-Zamahşarî : Pişrau-i adab yâ Muqaddimat al-adab. Der Islam 44 (1968) 304-306.

21. Şirvani, Y.Z.: Horezmiyskiy glossariy "مقدمة الادب" az-Zamahşari al-Hârizmî (soobşçenie) (ez-Zemaşşerî'nin "Mükaddimet-el-edeb'inin Hârizmce sözlüğü). Uçenie Zapiski Azerbaycanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Seriya Yazıka i Literaturı 1966, I (Bakü 1966) 13-18. Z.V. Togan'ın 1951 yılında yayımladığı Horezmce tercümeli Mukaddimat al-Adab tanıtılmaktadır.

22. Muhammedova, Z.B.: XII-XIV. asırlarda Arapça yazılan filolojik eserlerdeki yıldız adları. I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına sunulan Bildiriler. 1972 (Ankara 1975) 561, 565.

Muhammedova bu makâlesinde Muqaddimetu'l-Edeb'in Semerkand nüshâsından aldığı yıldız adlarını vermektedir.

23. Yüce, Nuri: Eine neu entdeckte Handschrift der “Muqaddimat al-adab” von az-Zamahşari mit chworesmtürkischer Übersetzung. ZDMG suppl. III, 2 (Wiesbaden 1977) 1253-1259.

28 Eylül, 4 Ekim 1975 tarihinde Freiburg’da yapılan XIX. Alman Şarkiyatçıları Kongresi’nde sunulan bu tebliğde Şuster nüshâsı tanıtılmıştır.

### 4.3. Eserin Hârizm Türkçesi ile Tercüme Edilen Nüshâları

Muqaddimetu’l-Edeb’in bugün elimize ulaşan en eski nüshaları XIII.-XV. yüzyıllara aittir. Bu nüshâların sayısı yirmiden fazla olup çoğu Hârizm Türkçesi bazıları da Farsça olarak satırların altına tercümeleri yapılmış şeklindedir. Muqaddimetu’l-Edeb’in, ez-Zemaşeri’nin bizzat kendi eliyle yazdığı eserine ait nüshâsı mevcut değildir. İstinsâh edilmiş nüshâların sayısı oldukça fazla olup bunların bazısında istinsâh tarihleri de bulunmamaktadır. Satır altı tercümeleri Hârizm Türkçesi, Farsça, Hârizmce, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi çeşitli dil ve şivelerde mevcuttur. Aşağıda bulunan listede bu nüshâların yer aldığı kütüphanesi, numarası, istinsah tarihi, müstensihi ve istinsah yerleri sırasıylayer almaktadır.

1. Yozgat Kütüphanesi yazması, nşr. 396. 10 Cumâdu’l-Evvel 655/25 Mayıs 1257 tarihinde Hârizm’de İbrahim bin Mahmûd Sûfi el-Müezzin tarafından yazılmıştır. Kâşifi olan Prof. Ahmed Ateş tarafından “Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi”, VIII, 1958, s. 90-93’de tavsîf edilmiştir.

2. Manisa Kütüphanesi, nşr. 2850, Saraylı Hibetullâh bin Mahmûd bin Kâsım bin Ahmed bin Mes’ûd Hüsamuddîn tarafından “Vezirlerin Sultânı” olan Emîr Murad bin Emîr Şâhin bin Emîr İzzeddîn’in hazinesi için 25 Ramazan 800/13. VI. 1398’de yazılmıştır.

3. Berlin Devlet Kütüphanesi, nşr. Ms. Orient Fol. 66 yazması. Safer 681 / 1282’de yazılmış olup Hârezm Türkçesi ile ara sıra Farsça kısımlar vardır. Eski Hârezm Türkçelerinin yanına bazen daha muahhar bir Doğu Türkçesi ilâve edilmiştir.

4. Şuster.<sup>210</sup>
5. İstanbul Üniversite Kütüphanesi, Edebiyat nşr. 4655 (şimdi A. Y. 114) numara ile kayıtlı olan 715/1315 yılında Barçkentli (Siriderya havzasından) Mes'ûd tarafından yazılmış nüsha.
6. Kastamonu, 2487.
7. Taşkent 1, 2699.
8. Taşkent 2, 3807.
9. Paris Supplement turc, nşr. 287. Kitabın ikinci (ef'âl) kısmı ile başlar. Yalnız Hârizm Türkçe sözlükten ibarettir. XII. asırda yazılmış olabilir. Yani 'Y' yazması ile asırdaştır.
10. Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, nşr. 1149. 738/1338'de Medînetu'l-Hârizm'de (Ürgenç'te) el-Baydâ medresesinde (Ak Medrese'de) Saraylı Mahmûd bin Yusuf el-Kâtib tarafından yazılmıştır.
11. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde nşr. 1619'da bulunan Altınorda nüshâsı. Kitabın ilk kısmının sonunda Saraylı Hîbetullâh tarafından Eski Saray'da 10. Muharrem 741/6 Temmuz 1340'da yazıldığı ikinci kısmının da aynı zat tarafından 740 Şevvâl başında 1340 Nisan'da yazıldığı üçüncü kısmının (vr. 152a) 26 Muharrem 741/22 Temmuz 1340'da yazıldığı tasrîh edilmiştir.
12. Millet Kütüphanesi, nşr. 2009, Farsça ve Doğu Türkçe. 749/1348'de Hârizm'de Sıderya havzasındaki Cend şehriden Hüsameddîn tarafından yazılmış, Hârizm.
13. Topkapı Sarayı, Ahmed III kütüphanesi, nşr. 2243, yalnız tercümeyle ihtiva eder. Yazı tarzı itibarı ile (A nüshasının yazıldığı memlekette yazılmıştır.) XIV. asır ortasında yaşamış olan (Hivalı Şems) Şems Hiyvakî tarafından yazılmıştır.
14. Topkapı Sarayı, Ahmed III, nşr. 2740, Türkçe ve Farsça sözlük, Türkçesi bazen kırmızı mürekkeple yazılmışsa da bazen beyaz kalmıştır. XIV. asır ortasında yaşamış olan (Hivalı Şems) Şems Hiyvakî tarafından yazılmıştır.
15. Topkapı Sarayı, Ahmed III, nşr. 2741, Farsça ve Doğu Türkçesi.

---

<sup>210</sup>ez-Zemaşşerî, "Muqaddimetu'l-Edeb", Şuster kasabası, Şeyh Muhammed Taki'nin özel kütüphanesi, İran. Bu yazmanın fotokopisi şu an İstanbul Süleymâniye Kütüphanesinde. Bu nüshâ hakkında geniş bilgi için bkz. Yüce, "Zemaşşerî, Muqaddimetu'l-Edeb. Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası", Ankara 1988, 1993.

16. British Museum, Add 7429 nüshası 760/1359'da yazılmıştır (bk. A. Rich, Catalogue of Arabic MSS, p. 241). İkinci kısım (ef'âl) ile başlar, vr. 1-8 Doğu Türkçesi fakat bunun arkasından muahhar Türkçe eklenmiş. Bu nüshâ da Hârizmce glossarlar da ara sıra bulunuyor.

17. Rampur Saray, 3810.

18. Yeni Cami Kütüphânesi, Hatice Turhan yazması, nşr. 322. Sivaslı Abdulvâhid bin Abdulmecîd tarafından Kâhire'de Rebû'l-âhir 769/1367'de bir Doğu Türkçe nüshasından alınarak yazılmış ve Oğuzca ile karıştırılmıştır.

19. Beşir Ağa, nşr, 648. Bazı yerler Farsça, bazı yerler de Doğu Türkçesi olarak yazılmıştır. 14 Rebûlevvel 797/1394'de Mısır'da aslen Hârizmli Ahmed bin Muhammed diğer ismi ile Şems Hıyvakî el-Harizmî tarafından yazılmış, Kahire.

20. Âtîf Efendi, nşr. 2768. 799/1397'de Mûsâ bin Mürsil, meşhur ismi ile Şeyh Dakkâk tarafından yazılmış bir nüshâ. Yazmada Doğu Türkçesi kelimelerin yanına Batı Türkçeleri de yazılmıştır.

#### 4.4. Eserin Dil Yönünden Değeri

Muqaddimetu'l-Edeb, Orhun Yazıtları ve Dîvân-ı Lügât-it Türk gibi tarihimizi yansıtan eserlerden sonra bizlere intikal eden Türkçenin en eski ve en önemli yazılı mirasıdır. Bu eser, sahip olduğu dil değeri açısından çok önemli bir yere sahiptir. Eserin metinleri Arapça olup satır araları Hârizm Türkçesi, Farsça, Hârizmce, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillerdeki açıklamalarla tercüme edilmiştir. Eserin bizimle ilgili en önemli yanı, metinlerde Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarının da verilmesi ve böylece bu diller arasında karşılaştırma imkânına olanak sağlamasıdır.

Muqaddimetu'l-Edeb, Arap diliyle yazılmış ancak Türklere hitabeden bir dilbilgisi kitabıdır. Eserde konu ve anlatım dili Arapça açıklamalar ise Farsça ve Türkçenin çeşitli lehçeleri ile yapılmıştır. Öğretim açısından Türklere yöneliktir. Onun her nüshası ayrı bir karşılaştırmalı dilbilgisi kitabıdır. Muqaddimetu'l-Edeb, Doğu-İslâm medreselerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser, verdiği

dil bilgileri üzerinde tercüme edildiği her dilin özelliklerini gösterdiği için kendi değerini daha da önemli hale getirmiştir.”<sup>211</sup>

Muḳaddimetu’l-Edeb; Arapça, Farsça ve Orta Türkçe söz varlığı bakımından zengin bir niteliğe sahiptir. Aynı zamanda, Maverâünnehir ve çevresindeki Türk lehçelerinin bazı nâdir kelimelerini içinde barındırması sebebiyle önemini daha da artırmıştır.<sup>212</sup>

Muḳaddimetu’l-Edeb Türkoloji biliminin en önemli kaynaklarından birisi olma özelliğine sahiptir. Eserin, Arapça satırlarının bizzat ez-Zemaḫşerî tarafından Farsça’dan başka Ḥârizm Türkçesine tercüme edilmesi, devrin Ḥârizm bölgesi Türkçesi hakkında bilgi edinmemizi kolaylaştırmıştır. Muḳaddimetu’l-Edeb’te Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıklarının verilmesi etnolojik ve sosyo-psikolojik bakımdan da önemlidir.

Mesela: Mektep: oğlanın okuduğu yer.

Tavan: evin kökesi.

Şark: gün doğar yer.

Garp: gün batar yer.

Misafirhane: konukluk ef gibi.

Muḳaddimetu’l-Edeb X. ve XI. yüzyıl Ḥârezm Bölgesi Türk folklor ve kültür hayatına dair önemli ipuçları taşımaktadır. Mesela, mektep: oğlan okur yer ifâdesinden “okul” dediğimiz örgün eğitim kurumunun varlığını ve daha ziyâde erkeklerin oraya devam ettiğini çıkarmaktayız. Sınaq: imtihan; tımar: bakım; sefihlik: câhillik; bilgen: bilgin, âlim; bilig: bilgi, bilim.<sup>213</sup>

Muḳaddimetu’l-Edeb, Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış Arapça kelime ve kısa cümlelerden ibâret olan

<sup>211</sup> N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul, I, 261.

<sup>212</sup> Nuri Yüce, *a.g.e.*, s. 121.

<sup>213</sup> Kelime karılıklarının yanında, parantez içindeki rakamlar Nuri Yüce’nin tercüme ettiği Muḳaddimetu’l-Edeb’in Şuster nüshâsında, buldukları sayfa numaralarıdır.

pratik bir sözlüktür. ez-Zemaşşerî tarafından yazılmış nüshâsı şu ana kadar bulunamamıştır. İstinsah edilmiş nüshâlar çoktur ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu eserin Arapça, Farsça, Türkçe birçok yazma nüshâları vardır. J. Wetzstein ve C. Brockelmann<sup>214</sup> gibi müsteşrikler eseri Arapça-Farsça sözlük olarak saymışlardır. Ama Zeki Velidi Togan ve Nuri Yüce eserin Arapça-Türkçe olduğunu ileri sürmüşlerdir.<sup>215</sup> Ayrıca eserin bir adet Moğolcaya bir de eski İran dili olan Hârizmceye tercümeli nüshâları da mevcuttur.

#### 4.5. Eserin Muhtevâsı

Muḳaddimetu'l-Edeb'in Hârizm Türkçesi kelime dizininde madde başı olarak 3506 tâne kelime bulunmaktadır. Bunlardan 2908 tânesi Türkçe, 598 tânesi yabancı kelimedir (450 tânesi Arapça, 133 tânesi Farsça, 5 tânesi Moğolca, 4 tânesi Hârizmce, 2 tânesi Sogudca, 2 tânesi Rusça, 1 tânesi Tibetçe ve 1 tânesi de Yunancadır). Başka bir ifâdeyle, eserde %83 Türkçe, %17 yabancı kelime vardır. Yabancı kelimelerden Arapça olanlar %12,8, Farsça olanlar % 3,8, öteki dillerden olanlar ise, %4'tür.<sup>216</sup> Muḳaddimetu'l-Edeb'in 3506 kelime ile Orta Türkçe'nin Dîvân-ı Lügât-it Türk'den sonra en zengin ve en önemli lügat hazinesine sâhip olduğu anlaşılır.<sup>217</sup>

Muḳaddimetu'l-Edeb; isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş bölüme ayrılır. İsimler bölümü eserin dörtte birini, fiiller bölümü dörtte üçünü oluşturur. Diğer bölümler ise birkaç sayfadan ibarettir.<sup>218</sup>

İsimler bölümünde kelimeler konularına göre sıralanmış ve her ismin çokluk şekli de kaydedilmiştir. Bu bölümdeki konularda geçen kelimeler şunlardır: zaman kavramları, gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar, su ve sularda yaşayan canlılar, bitkiler, çiçekler, tarım, meyve ve sebzeler, yerleşim birimleri, canlı varlıklar ve çeşitli soyut kavramlar, dinî terimler, zanaatlar, meslekler ve bunlarla

<sup>214</sup> Brockelmann, *Geshchihte der Literatur Supplementband*, Leiden, 1937-1939, I, 292.

<sup>215</sup> Zeki Velidi Togan, "Zimaşşerî'nin Doğu Türkçesi ile Muḳaddimetu'l-Edeb'i", *Türkiyat Mecmuası*, C. 14, İstanbul 1965, s. 81-92; Yüce, "Zemaşşerî, Hayatı ve Eserleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1993, s. 289-316.

<sup>216</sup> Bu konu hakkında bkz. Nuri Yüce, "Zemaşşerî, Muḳaddimetu'l-Edeb", İstanbul, 1979, s. 247

<sup>217</sup> Caferoğlu, A. "Türk Dili Tarihi", Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, I-II, 124.

<sup>218</sup> Bu konu hakkında bkz. Nuri Yüce, "Zemaşşerî, Muḳaddimetu'l-Edeb", İstanbul, 1979, s. 247.

ilgili âletler, eczâne ve bakkâliye nesneleri, yemekler, giyim kuşam, sayılar, at ve silahlar, evcil ve yabani hayvanlar, kuşlar, renk isimleridir. Ayrıca zamirler, zarflar, ünlemler ve diğer bazı gramer unsurları da bu bölümde incelenmiştir.

Fiiller bölümünde, fiiller bâb denen kalıplara göre az harfi olanlardan çok harfli olanlara doğru gruplandırılmıştır. Her bâb kendi içinde ilgili fiilin harflerinin türüne ve Arapçada uygulanan alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Ayrıca her fiilin masdarı ile gerekli olduğu yerde geniş zaman kipi de gösterilmiştir. Harfler bölümünde ise isim ve fiil dışında kalan diğer gramer unsurlarına yer verilmiş son iki bölümde isim ve fiil çekimleri ele alınmıştır.

## 5. MAĶÂMÂTU'Z-ZEMAĶŞERÎ

### 5.1. MaĶâme'nin Tanımı

مقامة kelimesi قيام masdarından türetilen zaman ve mekan isimleri için kullanılan, ayrıca mimli masdar olarak da gelen bir kelimedir. Bu kelime ayağa kalkmak, ayakta durmak veya kendisinde bu fiilin gerçekleştiği yer, zaman anlamına gelmektedir. Ancak zaman içerisinde kelimenin anlamı değişerek meclis, mesken, toplantı yeri, mecliste bulunanlar ve orada ifade edilen sözler şeklinde bir anlam genişlemesi olmuştur.<sup>219</sup>

eş-Şerîşî (ö.619/1223), makâme kelimesinin anlamının meclis ve insanları bir araya getiren konuşma olarak ifade etmiştir. Bu tür konuşmalara makâme denmesinin sebebinin ise dinleyenlerden bir kısmının ayakta durmaları olduğunu söylemektedir.<sup>220</sup>

MaĶâme'nin kelime anlamının dışında bir de terim anlamı vardır. Buna göre makâme, içerisinde bir kahramanın bulunduğu ve onun başından geçen olayların râvinin diliyle edebi bir üslup kullanılarak anlatıldığı kısa hikâvedir. MaĶâmeler,

<sup>219</sup> Kehhâle, *el-Edû'l- 'Arabî fi'l Câhiliyye ve'l-İslâm*, el-Matba'atu't-Te'âvuniyye, Dımaşk, 1972, s. 205.

<sup>220</sup> eş-Şerîşî, Ahmed b. Abdilmumin, *Şerhu Makâmâti'l-Ĥarîri*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut 1992, I, 21.

genel olarak kısa hikâye tarzına uygun bir şekilde giriş, gelişme ve sonuç bölümlerinden oluşur.

Birçok makâmmede eğitsel nitelik taşıyan bazı mesajların bulunmasının yanı sıra makâmelerde işlenen konular genel olarak dilencilik, öğüt, zühd, edebî, sosyal, siyasî ve ahlâkî değerler gibi başlıklardan oluşur. Makâme, bazı yazarların onu ele alıp işlemesiyle eserlerinde kendini göstermiştir. Bu konuda eser ortaya koyan önemli yazarları şu şekilde sıralayabiliriz:<sup>221</sup>

1. el-Harîrî (ö.516/1122): Eserinin adına Mağâmâtu'l-Harîrî denmektedir. Bu makâme Paris'te 1819, Londra'da 1898, Bulak'ta 1849, Kahire'de 1850, İstanbul'da 1871, Beyrut'ta 1873 tarihlerinde basılmıştır.
2. Ahmed b. Hüseyin Bedî'uz-Zamân el-Hemezânî (ö.398/1008): Onun makâmelerine Mağâmâtu Bedî'uz-Zamân el-Hemezânî denmiştir. el-Hemezânî'nin makâmâtı, Bulak'ta 1291, Tahran'da 1296, Hindistan'da 1296, İstanbul'da 1298, Beyrut'ta 1889 tarihlerinde basılmıştır.
3. ez-Zemaşserî'nin makâmelerinin ismi Mağâmâtu'z-Zemaşserî'dir. Bu makâme ilk olarak Kâhire'de 1894 tarihinde basılmıştır.
4. Abdalbâki b. Nakiya (ö.485/1092): Bu âlim de dokuz makâme yazmıştır. Bu makâme İstanbul, İskenderiye ve Osnabrück'te 1980 yılında basılmıştır.
5. Muhammed b. Yusuf es-Sarakustî (ö.538/1143): Bu eser 165 sayfa olup Süleymâniye Kütüphanesi 1928 numarada kayıtlıdır.
6. İbnu'l-Cevzî (ö.597/1201): Makâmelerine el-Mağâmâtu'l-Cevziyye denmektedir. Bu makâme, Kâhire'de 1980 tarihinde basılmıştır.
7. Muhammed b. Ali b. Saykal el-Cezerî (ö.689/1290): Makâmelerine el-Mağâmâtu'z-Zeynebiyye adını vermiştir. Bu eserin bir nüshası Fâtih Kütüphanesi 4111 numarada; diğer bir nüshası ise İstanbul Nûru Osmâniye Kütüphanesi 4273 nurnarada kayıtlıdır.

## 5.2. Eserin Sanatsal Yapısı

---

<sup>221</sup> Kehhâle, *a.g.e.*, s. 206.



ez-Zemaḥşerî'nin maḳâmelerini etkili ve akıcı kılan özelliklerden biri de onlarda geçen edebî sanatlardır. Hemen hemen her satırda en az bir veya iki edebî sanat geçmektedir. ez-Zemaḥşerî, eserinde fazla yabancı kelimeler kullanmadığından anlattıklarını kur'ân, hadîs ve diğer bilinen şeylerden seçmiştir. Bundan dolayı, maḳâmelerdeki sanatların anlamları açık, anlaşılabilir ve kolaydır. O, okuyucudan maḳâmelerindeki cinâs, tıbâk, secî ve diğer sanatları anlayarak okumasını beklemektedir. Ona göre, bu sanatlardaki edebî güzelliği tespit etmenin en güzel yolu düşünmekten ve onları birbirleriyle karşılaştırmaktan geçmektedir. Ancak bu yolla tabii ve yapmacık edebî sanatların birbirinden ayrılabilirliğini savunmuştur.<sup>222</sup>

Onun sözlerinden, maḳâmelerinde çok fazla edebî sanatların geçtiği; onları iyi anlamının yolunun dikkatli bir şekilde okumak olduğu ve ifâdelerindeki belâgatın yüksek bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu maḳâmelerde çok sık kullanılan edebî sanatlardan bazılarını şöyle açıklayabiliriz.

ez-Zemaḥşerî'nin eserinde öne çıkan ve en fazla kullanılan sanat secî sanatıdır. Neredeyse bütün cümlelerde secî sanatına rastlamak mümkündür. Bedî ilminden olan secî sanatı sözün lafzî yönüyle ilgili bir sanattır.<sup>223</sup> Bu ise aynı vezinde olup son harfî aynı olan ya da sadece son harfî aynı olan kelimelerin kullanılması şeklinde ifâde edilmektedir. Son harfin aynı olması veya onunla beraber vezinin de aynı olması söze şekli bir ahenk sağlamaktadır.

Bu eserde secînin üç çeşidi vardır.<sup>224</sup> Mesela, ez-Zemaḥşerî Makâmatu't-Tevhîd'de şöyle söylemektedir.

يا أبا القاسم أفلاكٌ مسخرة وكواكبٌ مُسَيِّرة تطلعُ حيناً وحيناً تغربُ وبنأى بعضها عن بعضٍ ويقربُ وقمرٌ في  
منازلِهِ يعومُ وشمسٌ في دورانها تدومُ فما تقومُ.<sup>225</sup>

Birincisinde secî sanatı مُسَيِّرة كواكبٌ وحيناً تغربُ وبنأى بعضها عن بعضٍ ile مُسَيِّرة كواكبٌ ifâdeleriyle yapılmıştır. Burada secî-i mutevazî vardır. مُسَيِّرة ile مُسَخَّرَة kelimeleri hem son harf hem de vezin açısından birbiriyle uyumluluk göstermektedir. Diğerisi ise قمرٌ في منازلِهِ يعومُ وشمسٌ في دورانها تدومُ cümleleriyle yapılmıştır. Bunlarda secî-i murassa vardır.<sup>226</sup>

<sup>222</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 8.

<sup>223</sup> el-Kazvîni, *Telhisu'l-Miftâh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmî, Beyrut 1997, s. 396.

<sup>224</sup> Belâgatta secî, nesirde fasılaların aynı harfle bitmesine denir. bkz. et-Taftazânî, *Muḥtasaru'l-Me'ânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2001, s. 430.

<sup>225</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 128.

<sup>226</sup> Çağmar, M. Edip, *ez-Zemaḥşerî ve el-Maḳâmat adlı eseri*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C. 4, sayı 1, D.Ü matbaası, Diyarbakır 2002, s. 95.

ez-Zemaḥşerî başka bir yerde şöyle söylemektedir:

للخوف و الرجاء في قلبه مضطرب يتعاقب عليه الحرب و الطرب.<sup>227</sup>

“Bu paragrafta sadece cümlelerin sonundaki harfler aynı olduğundan dolayı secî mutarraf vardır.<sup>228</sup>

ez-Zemaḥşerî'nin maḳâmelerinde tıbâk ve mukâbele sanatları da çok sık olarak kullanılmıştır. Bu her iki sanat da manevî açıdan sözü güzelleştiren bedî konularındandır. Bunların her ikisi de birbirine zıt mânâların bir araya getirilmesi sonucu oluşur. Mesela, bunun için aşağıdaki sözü örnek olarak gösterebiliriz.

يا أبا القاسم أفلاكٌ مسخرة وكواكبٌ مُسيرة تطلعُ حيناً وحيناً تغربُ وبنأى بعضُها عن بعضٍ ويقربُ وقمرٌ في منازلِهِ يعومُ وشمسٌ في دَوْرانها تدومُ فما تقومُ.

Burada üç yerde tıbâk sanatı yapılmıştır. *تطلعُ* ile *تغربُ* ve *قمرٌ* ile *شمسٌ* ile *يقربُ* ve *يعومُ* kelimelerinde anlam itibariyle zıtlık bulunduğu için dolaylı olarak tıbâk sanatı vardır.<sup>229</sup>

Bu sanat için diğer bir örnek de şöyledir.

يا ابا القاسم للسيد سيادته و على العبد عيادته و لك سيد ما أجله و انت عبد ما أدله.<sup>230</sup>

Bu paragrafta iki defa mukâbele sanatı yapılmıştır. Önce birbirlerine uygun olan efendi ile efendilik, daha sonra da onların zıtları olan köle ve kölelikten bahsedilmektedir.

Belâgat sanatıyla ilgili bazı öğeleri Maḳâmatu't-Taḳva adlı maḳamesinde de görebiliriz.

ياأبا القاسم أجلٌ مكتوبٌ. وأملٌ مكذوبٌ. وعملٌ خبيرٌ يقطرُ وشرهٌ يسيلُ. وما أكثرَ خطاهُ وصوابهٌ قليلٌ. أنتَ بينَ أمرينِ لذةٍ ساعةٍ بعدها قرعُ السنِّ والسقوطُ في اليدِ. ومشقةٌ ساعةٍ يتلوها الرضوانُ وغبطةٌ الأبدِ. فما عذركَ في أن ترقلَ كلَّ هذا الإرقالِ إلى الشقاءِ وطولِ الحرمانِ. وأن تغدَّ كلَّ هذا الإغذاذِ إلى النارِ وغضبِ الرحمنِ. وأينَ علتكَ في أن تشرَّدَ شرادَ الظليمِ. عن رضوانِ الله ودارِ النعيمِ.<sup>231</sup>

Bahsi geçen metinde tıbâk sanatı: *أجلٌ*, *أملٌ*; *خيرٌ*; *شرٌ*; *خطأٌ*; *صوابٌ*

Kinâye sanatı: *قرعُ السنِّ* و*السقوطُ في اليدِ*

<sup>227</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 142.

<sup>228</sup> Çağmar, *a.g.e.*, s. 95.

<sup>229</sup> Çağmar, *a.g.e.*, s. 95.

<sup>230</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 118.

<sup>231</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 23.

Cinâs sanatı: مکتوب, مکتوب bu cinâsı muzâridir. ترفل, الإرقال, تغذ, الإغذاذ, تشرد, شراد ise cinâsı iştikâkî'dir.<sup>232</sup>

ez-Zemaşşerî, makâmelerini oldukça titiz bir şekilde oluşturmuş onlarda belâgat sanatının birçok özelliğine yer vermiştir. Makâmelerini güzelleştirecek tüm detayları bütünüyle ortaya koyduktan sonra onların yüceliğini ve üstünlüğünü korumak için yol gösterici taraflarını da ön plana çıkarmıştır.

### 5.3. Eserin Muhtevâsı

ez-Zemaşşerî, makâmâtının mukaddimesinde onu yazmaya teşvik eden sebepten şöyle bahsetmiştir. O, fecr vaktinde uyurken sanki birisinin ona seslendiğini ve şu sözleri söylediğini anlatır: “يا أبا القاسمِ أَجَلٌ مَكْتُوبٌ. وَأَمَلٌ مَكْتُوبٌ”, “Ya Ebâ'l-Kâsım! Yazılmış bir ecel ve boş bir emel”. Bu yükselen sesin kendinde oluşturduğu etki onu oldukça korkutmuş ve uykularını kaçırmıştı. Daha sonra duyduğu bu kelimeleri makâme olarak bir araya getirmiş ve onu bazı yakın arkadaşlarına okumuştur.<sup>233</sup>

ez-Zemaşşerî hakkında bilgi veren bütün kitaplar onun makâmelerinden bahsetmektedir. Ancak onlarda makâmelerle ilgili yeni bir eserin veya şerhin kaleme alındığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. ez-Zemaşşerî'nin makâmesinin ilk baskısı Kâhire'de 1894 yılında yapılmıştır.<sup>234</sup>

Müellifin dikkat çekici bu makâmeleri usul olarak daha önceki yazılan el-Hemezânî ve el-Harîrî'nin makâmelerine benzememektedir. Çünkü o, makâmelerinin konularını hikâyesel bir nitelikte değil öğüt verici olarak ele almıştır. Buradaki amaç ise öğüt vermek ve doğru yolu göstermektir. Her makâmede bu öğüt verme aracılığıyla kişi kendisiyle konuşur. O, makâmatu't-teslîme'nin dışında diğer makâmelerde Ebâ'l-Kâsım künyesiyle yaptığı vaazla başlangıcı kendisinden yapmayı istemiştir. Eserin mukaddimesindeki amaç da bu yönde olmuştur. Nitekim orada kendisine öğüt vererek başlar ve dinin esaslarına bağlı kalmasıyla onu bitirir.<sup>235</sup>

<sup>232</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 23.

<sup>233</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 10.

<sup>234</sup> Yüce, “ez-Zemaşşerî”, *DİA*, XIII, 515.

<sup>235</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, s. 14.

ez-Zemaḥşerî; nasihat, öğüt ve yol göstermek konusundaki konuşmalarını başkalarına ibret olması ve onlardan ders çıkarmaları için kendisine yöneltmektedir. Bu, genel itibariyle nasihat eden kişilerin diğerlerinde kabul görebilmek için yapmaya çalıştığı ve nasihatlarına başlarken kullandığı öğüt verme usullarından biridir. Eğer ez-Zemaḥşerî makâmelerinin başlıklarında bize hangi konularda nasihat edeceğini açıkça belirtseydi, nasihat konusunda makâmelerinde neye işaret ettiğini kolay bir şekilde bulabilirdik.

ez-Zemaḥşerî'nin makâmelerinin başlıklarından ve içeriklerden anlaşıldığına göre konuları genelde dini meselelerdir.

Bu başlıkları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Maḳâmatu'l-Murâşid,
2. Maḳâmatu't-Taḳvâ
3. Maḳâmatu'r-Rıẓvân
4. Maḳâmatu'l-Îr'avâ
5. Maḳâmatu'z-Zâd
6. Maḳâmatu'z-Zühd
7. Maḳâmatu'l-Înâbe
8. Maḳâmatu'l-Hazer
9. Maḳâmatu'l-Î'tibâr
10. Maḳâmatu't-Teslîm
11. Maḳâmatu's-Şamt
12. Maḳâmatu'-Tâ'a
13. Maḳâmatu'l-Munzir
14. Maḳâmatu'l-İstiḳâme
15. Maḳâmatu't-Tayyib
16. Maḳâmatu'l-Kanâ'a
17. Maḳâmatu't-Tevḳî
18. Maḳâmatu'z-Zelef
19. Maḳâmatu'l-'Azle
20. Maḳâmatu'l-'İffe
21. Maḳâmatu'l-Nedem
22. Maḳâmatu'l-Vilâye

23. Maḳâmatu's-Şalâh
24. Maḳâmatu'l-İhlâs
25. Maḳâmatu'l-'Amel
26. Maḳâmatu'-Tevhîd
27. Maḳâmatu'l-'İbâde
28. Maḳâmatu't-Taşabbur
29. Maḳâmatu'l- Ḥaşye
30. Maḳâmatu'l-İctinâbi'z-Zaleme
31. Maḳâmatu't-Teheccüd
32. Maḳâmatu'd-Du'â
33. Maḳâmatu't-Teşadduk
34. Maḳâmatu'ş-Şükr
35. Maḳâmatu'l-Usve
36. Maḳâmatu'n-Nuşh
37. Maḳâmatu'l-Murâkabe
38. Maḳâmatu'l-Mevt
39. Maḳâmatu'l-Furḳân
40. Maḳâmatu'n-Nehyi 'ani'l-Hevâ
41. Maḳâmatu't-Temâsuk
42. Maḳâmatu'ş-Şehâme
43. Maḳâmatu'l- Ḥumûl
44. Maḳâmatu'l-'Azm
45. Maḳâmatu's- Şıdk
46. Maḳâmatu'n-Nahv
47. Maḳâmatu'l- 'Arûz
48. Maḳâmatu'l- Ḳavâfi
49. Maḳâmatu'd-Dîvân
50. Maḳâmatu'l-Eyyâmi'l-'Arab

ez-Zemaḥşerî'nin son beş makâmesinde ele aldığı konular başlıklarından da anlaşıldığı üzere ya dil ya da Arapların yaşayışlarıyla ilgilidir. O, bunların dışında dille ilgili konulara az da olsa Maḳâmatu'l-'Amel, Maḳâmatu'l-Furḳân ve Maḳâmatu'l-İctinâbi'z-Zaleme'de değinmektedir. Söz gelimi, Maḳâmatu'l 'Amel'de

Sibeveyhi (ö.180/796)'nin nahvi, Sahbân b. Vâil (ö.54/674)'in belâgatı vb. diğer birçok şeyden bahsetmekte; Mağâmatu'l-Furkan'da Kur'ân'ın edebî özellikleri ni anlatmaktadır. Mağâmatu'l-İctinâbi'z-Zaleme'de ise kasîdenin giriş ve sonuç bölümüne dikkat çekmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi son beş makâmenin konuları dil ve Arapların yaşayışlarıyla ilgilidir. Bunlardan Mağâmatu'n-Nahiv, Mağâmatu'l-'Arûz', Mağâmatu'l-Kavâfi'nin konuları dil; Mağâmatu'd-Dîvân'ın idâre ve Mağâmatu'l-eyyâmi'l-arab'ın konusu ise Arapların eski yaşam tarzları ve savaşlarıdır.

ez-Zemaşserî'nin makâmeleri genelde kısa olup yazarın ifâde etmek istediği şeyler edebî cümlelerle açık ve net bir şekilde söylenmiştir. Eyyâmu'l-'Arab ile ilgili makâmesi en uzun makâmedir. Bu, yaklaşık üç veya dört sayfadır. Diğer makâmeleri ise genelde bir veya iki sayfa arasında değişmektedir.

ez-Zemaşserî'nin makâmelerinde râvî yoktur. Kahraman ise Ebû'l-Kâsım'dır. O, Makâmetu't-Teslîm adındaki makâmesi hariç diğer bütün makâmelerine يا أبا القاسم nidâsıyla başlamaktadır. Ebû'l-Kâsım kelimesi ez-Zemaşserî'nin künyesidir.<sup>236</sup> Buna göre ez-Zemaşserî söylediklerini kendi üzerinden başkalarına anlatmaktadır. Halbuki burada muhâtab alınan kişi bizzat ez-Zemaşserî'nin kendisidir. ez-Zemaşserî'nin Ebû'l-Kâsım'a münâda yaparak makâmelerine başlamasının sebebi daha önce de ifâde ettiğimiz gibi uykuda birisinin ona "Ey Ebû'l-Kâsım" diye seslenmiş olmasıdır.

ez-Zemaşserî, hicri 512 yılında hastalanmış bu yüzden bir süre eserini yazmaya ara vermiştir. Ancak sağlığına kavuştuktan tekrar yazmaya başlamış ve makâmelerini elliye tamamlamıştır.<sup>237</sup> ez-Zemaşserî'nin doğumu hicri 467'dir. Buna göre o, bu makâmeleri yazdığı zaman en az 45 yaşında olmalıdır. Ayrıca Mağâmatu'l-İnâbe'sindeki "فَقَدْ بَلَغْتَ الْأَشَدَّ وَخَلَفْتَ ثَنِيَّةَ الْأَرْبَعِينَ" Şüphesiz sen, olgunluk yaşını geçtin; kırk küsur yaşı da geride bıraktın"<sup>238</sup> ifâdesi de bunu göstermektedir.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre ez-Zemaşserî 45 yaşındayken Mekke'deydi. Orada hastalanmış ve sağlığına kavuştuktan sonra bir süre daha Mekke'de ikamet edip en önemli eserlerinden biri olan el-Keşşâf'ı, makâmelerini ve onlara benzeyen

<sup>236</sup> el-Hamevî, *a.g.e.*, X, 127.

<sup>237</sup> ez-Zemaşserî, *el-Makâmât*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 11.

<sup>238</sup> ez-Zemaşserî, *a.g.e.*, s. 39-40.

Eṭvâku'z -Zeheb, Nevâbiğu'l-Kelîm, Envâru'r-Rebî' adındaki eserlerini yazmıştır.<sup>239</sup> Bu eserlerin içeriğine bakıldığında burada tevbe etmiş bir insanın yazdıkları görülmektedir. Ayrıca ez-Zemaḥşerî, eserinin mukaddimesinde şöyle söylemektedir: "و يكتبك ببركة هذا البيت العتيق في زمرة العتقاء من النار." Allah, bu eski evinin hatırı için senin ismini ateşten âzâd olan isimlerin arasına yazsın.<sup>240</sup>

Maḳâmâtu'z-Zemaḥşerî de yer alan elli makâmenin en uzununu makâmâtu'l-eyyâmi'l-'arab"dır. Bahsi geçen son beş maḳame; Maḳâmâtu'n-Nahv, Maḳâmâtu'l-'Arûz, Maḳâmâtu'l-Ḳavâfi, Maḳâmâtu'd-Dîvân, Maḳâmâtu'l-Eyyâmi'l-'Arab her ne kadar öğütten uzak başka konular içerse de içlerinde yine de öğüte dair bir şeyler bulmak mümkündür.

ez-Zemaḥşerî, sanatı her şeyi yapmaya gücü yeten usta bir yazarın mükemmeliğiyle kendine öğüt verme konusunda ifâdeleri çok güzel bir şekilde ortaya koymuştur. O, Eyyâmi'l-'Arab'daki kişilerin yaşadıkları olaylardan çokça istifâde etmiş, onlardan öğüt ve ibretler çıkarmıştır. Maḳâmelerde ortaya koyduğu üstünlükle kendisinin bu ilimlerde ne kadar da yetkin bir âlim olduğunu göstermiştir. Onun, el-Mufassal, el-Mufred ve'l-Muellef, Dîvânu's-Şi'ir, Dîvânu'r-Rasâil gibi çok değerli kitaplar yazmış olması bu konudaki üstünlüğünü göstermektedir.<sup>241</sup>

ez-Zemaḥşerî'nin edebi ve ilçalışmaları ustalıkla işlemesi ne kadar üstün biri olduğunu ortaya koymaktadır. Onun ilmi konulardaki yeteneğini ustalıkla sergilemesi, âdeta bir oku yayına koyduktan sonra onu edebi olarak salıvermesi gibidir.

ez-Zemaḥşerî'nin kitabında yazdığı elli makâmesi incelendiğinde (يا ابا القاسم) sözüyle başladığını görürüz. Neredeyse bütün makâmelerine bu şekilde bir giriş yapmıştır. Bunu bir örnekle göstermek gerekirse el-Murâşid makâmesini ele almak yeterli olacaktır.

يا ابا القاسم إن خصال الخير كتفاح لبنان, كيف ما دعتك إلى نفسها, ر إن خصال السوء كحسك  
السعدان أني وجهتعا نهتك عن مسها, فعليك بالخير إن اردت الرفول في مطارف العز الاقعس, اقبل على نفسك  
فمسها المظر في العواقب, و بصرها عاقبة الحذر المراقب و ناغها بالتذكرة الهادية الى المراشد.<sup>242</sup>

<sup>239</sup> ez-Zemaḥşerî, *Ru'usu'l-mesâil*, Dârû'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, (thk. 'Abdullâh Nezâr Ahmed), Beyrût 2007, s. 36.

<sup>240</sup> ez-Zemaḥşerî, *el-Maḳâmât*, s. 8.

<sup>241</sup> İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, V, 169.

<sup>242</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, s. 16.

Ey Ebâ'l-Kâsım, hayrın hasletleri Lübnan elması gibidir. Seni kendilerine çağırduklarında nasılda onlara yönelmedin. Kötü hasletler dereotu dikenini gibidir. Gerçekten ben, onlara dokunması yasak olunan şeylere yöneldim.

Bu örnek, ez-Zemaşşerî'nin makâmelerinde ortaya koymak istediği durumunu bize net bir şekilde açıklıyor. Onun makâmelerinde hitabet doğrudan kendisine yönelmektedir. Bu üslup, kendisiyle başlayarak diğerlerine sözünü ulaştırmak istediği nasihat niteliği taşıyan bir yöntemdir. Onun makâmelerinde olay, mekan, râvi, kahraman ve sözü aktarma üslubu gibi öğeler geçmemektedir. Onlar, hikâyesel bir anlatıma sahip olmayıp öğüt niteliği taşıyan birer makâmedir. ez-Zemaşşerî'nin makâmeleri; lafız olarak en güzel şekilde ifâde edilmiş, belâgat yönünden oldukça zengin, sözü en güzel biçimde kalıba döken, sağlam cümleler seçerek konuları ele alan bir yapıya sahiptir.

## 6. REBÎ'U'L-EBRÂR VE NUŞÛŞUL AHBÂR

### 6.1. Eserin adı

ez-Zemaşşerî birçok farklı alanda eser kaleme almıştır. Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l- AHBâr da onun kaleme aldığı bu eşsiz eserlerden birisidir. Bazı söylemlere rağmen bütün tarihçiler bu kitabın ez-Zemaşşerî'ye ait olduğu konusunda ortak bir fikre sahiptirler. Ancak kitabın adlandırılması konusu zaman içerisinde bazı görüş farklılıklarına neden olmuştur.

Bu eser; Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ'<sup>243</sup>, Buğyetu'l-Vu'ât,<sup>244</sup> Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arreb,<sup>245</sup> gibi kitaplarda “Rebî'u'l-Ebrâr” adıyla; Mu'cemu'l-Udebâ'da<sup>246</sup> “Rebî'u'l-Ebrâr fî'l-Edeb ve'l Muḥâzarât” olarak belirtilmekte, Vefeyâtu'l-A'yân<sup>247</sup> ve Şezerâtu'z-Zeheb<sup>248</sup> de “Rebî'u'l-Ebrâr ve

<sup>243</sup> el-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Ulemâ*, Mektebetu'l-Menâr, (thk. İbrâhîm es-Sâmirâî), Ürdün 1985, s. 290.

<sup>244</sup> es-Suyûtî, *a.g.e.*, II, 280.

<sup>245</sup> Serkîs, *a.g.e.*, I, 973.

<sup>246</sup> el-Ḥamevî, *a.g.e.*, XIX, 134.

<sup>247</sup> İbn Ḥallikân, *a.g.e.*, V, 168.

<sup>248</sup> İbnu'l-'Îmâd, *a.g.e.*, VI, 195.



Fusûsu'l-Aḥbâr". Tabakâtu'l-Hanefiyye, Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn,<sup>249</sup> ve ed-Delîl ilâ'l-Mutûni'l-'İlmiyye, Mu'cemu'l-Müellifin<sup>250</sup> de ise kitabın adı "Rebî'u'l-Ebrâr ve Nuşûsu'l-Aḥbâr" olarak geçmektedir. ez-Zemaḥşerî, "Rebî'u'l-Ebrâr ve Nuşûsu'l-Aḥbâr" adlı kitabını hicri 528 yılında Mekke-i Mükerreme'de bulunduğu sırada Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl'i yazdıktan sonraki bir dönemde telif etmiştir.<sup>251</sup>

## 6.2. Eserin tanımı

Ebû'l-Kâsım ez-Zemaḥşerî, Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Aḥbâr adlı eserinin mukaddime bölümünde amacını açık bir şekilde göstermiştir. Bu amaç, el-Keşşâf adlı eserine yoğunlaşıp onu anlamak için büyük bir çaba gösteren ve bunun sonucunda eserden kendine değerli bir hisse çıkaran yorgun düşmüş zihinlerin dinlendirilmesidir. ez-Zemaḥşerî, yapılan bu çalışmayla meydana gelen yorgunluktan sonra bedenlerin tekrar eski haline döndürülmesi ve faaliyetlerinin yenilenmesi için rahatlaması gerektiğini belirtmiştir.<sup>252</sup> Bütün bu ifâdeler eseri oluşturmasının başlıca kaynağı olmuştur.

ez-Zemaḥşerî, aşağıdaki geçen şu ifâdelerden eserin konusunun ne olduğunu açıkça göstermiştir. "Onunla sohbet etmek istersen o da sohbet arkadaşı olur. Haber öğrenmek istersen onu bu konuda en iyi bilen olarak bulursun. Eğer tesirli nasihatlar istersen kirpiklerinden gözyaşını akıtacağı şeyler ya da gülüşünü kaçırmaya çalışacağın komik bir espri bulursun."<sup>253</sup>

ez-Zemaḥşerî, kitabını doksan sekiz bâb'a ayırmıştır. Birinci bâb; vakitler, dünya ve ahiret bahsi sonuncusu ise; böcekler, yeryüzündeki hayvanlar ve onların çeşitli türleri ile ilgili olan her şeydir. Bütün bunlar, belirli bir düzen ve sınırlama olmadan ele alınmıştır.

<sup>249</sup> Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, 832.

<sup>250</sup> Ömar Rıza Kehhâle, *Mu'cem 'ul-Müellifin*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût bty., III, 822.

<sup>251</sup> ez-Zemaḥşerî, *Rebiu'l-Ebrar ve Nuşusu'l-Aḥbâr*, (thk: Abdulemîr Mihnâ), Muessesetu'l-'İlmî li'l-Matbu'â, Beyrût 1992, I, 16

<sup>252</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, I, 16.

<sup>253</sup> ez-Zemaḥşerî, *a.g.e.*, I, 22.

ez-Zemaşşerî'nin eserinde ele aldığı bölümler şu şekilde oluşmaktadır. Örnek bir yol olarak zikrettiği sabır ve doğruluk, şehvetlere karşı nefse hâkim olma bâb'ı<sup>254</sup>; zanaatlar ve meslekler, zanaatkarlar ile meslek erbâbalarının bahsi ve onlarla bağlantılı olan diğer konuların bâb'ı<sup>255</sup>; şiir ve kur'ân'da sesler, nağmeler, nağmelerde geçenleri çözümleme, haram ile ilişkili olanları belirtme ve bununla ilgili konular bâbı<sup>256</sup>; dürüstlük, hak ve doğruluk, hak ile konuşma, dinde katılık, Allah için öfkelenmek ve diğerleri bâb'ıdır<sup>257</sup>. Eserde haberler, vaazlar ve hikâyelerin anlatımı müellifin uslubuyla değil onların sâhiplerinin uslubuyla ifâde edilmiştir.

ez-Zemaşşerî bütün bunları ortaya koyarken ifadenin basitliği, dikkatli açıklama, ibarelerinin kolaylığı ve en güzel şekilde tasvîr etme gibi bazı ölçülere riayet etmektedir. Bu, bahsi geçen durumlar onun kitaplarından alınan sözlerine de uygulanmaktadır. Cârullâh ez-Zemaşşerî, eserindeki atasözlerinde geçen kelimelerin gizemlerini açıklamaya yönelmiyip dil ve nahiv kurallarına gerektiği kadar dikkat etmemiştir.

Bu eserde ele alınan özelliklerden biri de bir şaka bir eğlence payının içerisinde bulunmasıdır. Bu, okuyucu için aşama aşama ilerlemekte ve gerçek anlamda ez-Zemaşşerî'nin bahsettiği gibi yorgun zihinleri dinlendirmektedir.

Vakitler, dünya ve âhiret bahsi bâb'ında geçen buna örnek olarak gösterilebilir.<sup>258</sup> Bazılarına şöyle denildi: Sonbahar mı yoksa ilkbahar mı en güzeldir? Dedi ki: İlkbahar göz için sonbahar da ağız içindir.<sup>259</sup> Hastalıklar, illetler, kusurlar, tıp, ilaç, muayene ve diğerleri bâb'ında geçen şeyler de aynı şekilde bir örnektir. Şaşımın birine şöyle denildi: Siz bir şeyi iki şey olarak görüyorsunuz. İki elinin arasında bir horoz vardı. O da şöyle dedi: Bu iki horozu dört olarak nasıl görmeyeyim.<sup>260</sup>

---

<sup>254</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, III, 93.

<sup>255</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, III, 107.

<sup>256</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, III, 117.

<sup>257</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, III, 145.

<sup>258</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, I, 25.

<sup>259</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, I, 27.

<sup>260</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, V, 36.

ez-Zemaşşerî, eserinde özellikle sözlerin sahiplerine uygun olmasına önem vermiştir. Ancak bazen şöyle denilir ya da başkası şöyle dedi ibaresiyle de yetindiği olmuştur. Şu sözünde ifâde ettiği gibi. Şöyle denilir: Hastalıklar ve musibetler onu saf gümüş gibi bırakana kadar daima kişiyle beraberdir.<sup>261</sup>

ez-Zemaşşerî, eserinde şairlerin sözlerini de şâhit olarak göstermiştir. Bu şahitleri seçerken sadece belirli kişilerle yetinmeyip o devrin önde gelenleri İmru'l-Kays, Ferezdak, Sanavberî, Tihâmî ve diğerslerini de zikretmiştir. Bu durum, ez-Zemaşşerî'nin Rebi'ul-Ebrâr'da atasözlerinin yanı sıra önde gelen kişilerin sözlerini de toplamasını sağlamıştır. Böylece o, içerisinde ahenkle dolu olduğu bu eşsiz bahçede okuyucularını dolaştırıp rahatlatarak oranın temiz membalarından doyasıya içmelerini amaçlamıştır.

### 6.3. Eserin yazılış amacı

ez-Zemaşşerî, "Rebi'ul-Ebrâr ve Nusûsu'l-Aşbâr" kitabının mukaddimesinde şöyle söylüyor: "Bu kitap; el-Keşşâf'ı okuyanların düşüncelerini onun üzerine toplamasını, ondan elde ettikleri birtakım kazanımlarla düşüncenin yönünü değiştirip yorgun kalplerini canlandırmasını, ondaki ilmi sırları anlamasını, gizli ve karmaşık sorgulamalardan yorgun zihinlerini rahatlatmasını sağladı.<sup>262</sup> Bu kitap, canı sıkılan kişilerin onu okuyarak rahatlaması ve karmaşık bir ruh halinde olanların bakışlarını ona çevirmesi içindir. Bu kitap; onlar için bir çiçek bahçesi, orada meyvesi olan güzel ağaçların yetiştiği bir bahçe ortaya çıkarmıştır. O bahçedeki süsler insanları kendisine çeker. İçinde güzel çiçeklerinin açmasıyla onlara keyif verir. Olgun meyveleri onları tadanlara zevk verir.

Orası; görünüşüyle gözlerin serinlediği, hoş kokusuyla burunların dolduğu, meyvelerinin güzelliğiyle ağızların tat aldığı, kulakların bol bol akan suların şırlıtısını dinlediği, insanları geniş gölgesinin serinliğine davet ettiği, sürgün dallarıyla bir taraflara eğildiği, onunla başbaşa kalan herkesi zengin kıldığı böyle bir

<sup>261</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, V, 33.

<sup>262</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, I, 16.

yerdir. Kim ona yakın olursa o da tüm samimiyetiyle yaklaşır. Onunla sohbet etmek istersen o da sohbet arkadaşı olur. Haber öğrenmek istersen onu bu konuda en iyi bilen olarak bulursun. Eğer tesirli nasihatlar istersen kirpiklerinden gözyaşını akıtacağı şeyler ya da gülüşünü kaçırmaya çalışacağı komik bir espri bulursun.

Bu sözlerden ez-Zemaşşerî'nin eserinde amaçladığı şey açıkça bellidir. O, el-Keşşâf'taki gizemleri anlamak, ibâreleri çözümlmek ve ince ayrıntıların üzerinde yoğunlaşarak meydana gelen akıl yorgunluğundan sonra rahatlama ve eğlenmenin zamanı geldiğini belirtmektedir. Bunun için de en iyi yol, aşırı susuzluğun şifa bulduğu, yorgun bedenlerin kendine geldiği, içinde haberlerin, hikâyelerin ve ibretlik olayların toplandığı bir kitaptır. Bütün bunlar eserin ortaya çıkmasının en güzel açıklamasıdır.

ez-Zemaşşerî aynı zamanda Rebî'u'l-Ebrâr'ın teselli arayan herkes için bir barınak; yol bulma, nasihat ve rehberlik isteyenler için de sığınılacak en güzel yer olduğunu belirtmiştir.

#### **6.4. Eserin Konusu**

ez-Zemaşşerî, Rebî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Aḥbâr'ı ilmi çalışmaları içine alan bir eser olarak kaleme almıştır. Bu çalışmasında insan hayatındaki ilişkileri, sevgi ve dostluk kavramlarını, birlikte yaşam ve beraberliklerden doğan manzaraları ele alır. Ayrıca nezâket, edep, tevâzu, şiddet, açgözlülük gibi iyi ve kötü ahlaki davranışları; namaz, oruç, hac gibi dini ibadetleri; yiyecek, giyecek, bitkiler, hayvanlar, hastalıklar, tıp, evlilik ve astronomi konularını; hilâfet, kırallık, sultanlık, savaşlar gibi siyasi hayatı ilgilendiren konuları işler. Bunlardan başka Peygamber (s.a.v)'in hadislerinden, Hz. 'Îsâ, Hz. Süleymân, Hz. Dâvud (a.s) gibi bazı peygamberlerden, tâbiinin sözlerinden, Araplar ve Farslardan hikmetli kişilerin sözlerinden bahseder. Bu özelliklerinden dolayı eserin hemen hemen içine almadığı hiçbir konu kalmamıştır diyebiliriz.

Eserin bir bölümde yer alan şu hikmetli sözleri örnek olarak gösterebiliriz. “Üzüntü, kanaat ve rıza gösterme Allah’ın rızık olarak verdiği şeylerdir. Tevekkül Allah’adır. İşleri ona bırakmak ve aç gözlülüğten uzak durmalıdır.”<sup>263</sup>

Lokman hekîm: “Yücelik olarak, kanaat; mutluluk olarak, keyfin yerinde olması yeter.”

ez-Zemaşşerî kitabında Arapların tarihini ve onların krallarıyla ilgili haberleri bize taşımış, bu sayede onların hayatlarından kendimize bir şeyler çıkarmamızı sağlamıştır.

## 6.5 Eserin Kaynakları

ez-Zemaşşerî, Rebi‘u’l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Aḥbâr’ın mukaddimesinde yararlandığı kaynaklardan tam olarak bahsetmemiştir ancak kitabının bazı metinlerinde az da olsa ona yer vermiştir. Bunlar: Tevrat, Zebûr, İncîl gibi semavi kitaplara dayanmaktadır. Ayrıca İbnu’l-Mukaffâ (ö.142)’nın, el-Yetîme, İbn Hanîfe ed-Dîneverdî (h.282)’nin Kitâbu’l-Envâ, İbn Hâik (ö.334)’in Kitabu’l-Mesâlik ve’l-Memâlik’i gibi eserlerden de faydalandığı görülmektedir.

ez-Zemaşşerî eserinin içeriğinde Nevâbiḡu’l-Kelîm, Nasâihu’s-Siḡâr ve Dîvânu’l-Manzûm yani şiir dîvânı gibi bazı kitaplarından da alıntılar yapmıştır. O, kitabının çok az bir bölümü dışında, başvurduğu ve onlardan istifâde ettiği kaynaklardan bahsetmemiştir. Bu konuya çok fazla önem vermediği açık bir şekilde ortadadır. ez-Zemaşşerî eserinde; peygamberlerin, rasullerin, ilim ve din konusunda ehil olan kişilerin, Arap, Fars ve Yunanlı; Aristo, Eflâtûn, Sokrât gibi ediplerin yanı sıra hikmet sahibi kişilerin sözlerini sahiplerine isnâd ederek vermiştir.

## 6.6. Eserin Basımları ve Muhtasarlari

---

<sup>263</sup> ez-Zemaşşerî, *a.g.e.*, VI, 327.

Rebî‘u‘l-Ebrâr, Selîm Na‘îmî tarafından tahkîk edilerek 1976 yılında Bağdat’da dört cilt olarak basıldıktan sonra ‘Abdul Emîr Mihnâ’nın tahkîkiyle de 1992 yılında Beyrût’da beş cilt olarak basılmıştır. Muhyiddîn Muhammed b. Hatîb Kâsım bu eseri ele almış ve elli bölüm olarak düzenlemiştir. Bu kitaba bir muhtasar yaptıktan sonra ona “Envâru’r-Rebî‘” adını vermiştir.<sup>264</sup> Başka bir muhtasar da Muhammed Hüseyin eş-Şîrâzî tarafından “Tezkiratu’l-Aḥbâr fî Telhîs Rebî‘u‘l-Ebrâr” olarak yapılmıştır. ez-Zemaḥşerî bu eserini, kitaptaki peygamberlerin ve önde gelen kişilerin sözlerini seçip bir araya getirmek suretiyle oluşturmuştur.<sup>265</sup> Carl Brockelmann; Nureddîn Muhammed b. Ni‘metullâh Mûsevî Şîşterî’nin kitabı “Zehru’r-Rebî‘” adıyla hicri 1301 tarihinde Farsçaya tercüme ettiğini söylemiştir.<sup>266</sup>

Daha önce de bahsettiğimiz ifadelerden yola çıkarak kitap hakkında şöyle söyleyebiliriz. ez-Zemaḥşerî bu eseri Arap, Fars, Yunan ve Hint toplumlarının farklı kültürlerinden bir demet olarak iki kapak arasına sığdırılmış kapsamlı bir eser halinde bize sunmuştur. Bu eser, nasihat ve eğlenceden bilgi ve araştırmaya kadar onunla ilgi duyan herkesi bir anda kokusuyla çebbetmiştir. Rebî‘u‘l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Aḥbâr, içinde barındırdığı değerli bilgilerle ez-Zemaḥşerî’nin ortaya koyduğu ve onun âlim kişiliğini yansıtan önemli eserlerden biri olarak hem kendi dönemine hem de sonraki dönemlere damgasını vuran eşsiz bir yapıt olmuştur.

---

<sup>264</sup> Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, 833

<sup>265</sup> eş-Şîrâzî, Muhammed Hüseyin, *Tezkiratu’l-Aḥbâr fî Telhîs Rebî‘u‘l-Ebrâr*, Beyrût 2000, s. 9

<sup>266</sup> Brockelmann, *Târîhu’l-Edebi’l-‘Arabî*, Dâru’l-Ma‘ârif, Kâhire, 1959, V, 235.

## SONUÇ

ez-Zemaşşerî; bilimsel, itikadi ve edebi açıdan sahip olduğu değerleriyle öne çıkan âlim bir şahsiyettir. Küçük yaşlarda başlayan ilim tahsili, ömrünün son yıllarına kadar devam etmiş, her gittiği yerde birçok değerli şahsiyetten dersler almıştır. Özellikle, ilk hocası Ebû Muzar Cerîr ez-Zabbî el-İsfehânî (ö.507/1113) onu, maddi ve manevi her anlamda destekleyerek ilim konusunda ilerlemesine önemli katkı sağlamıştır.

ez-Zemaşşerî, bilge kişiliğiyle herkes tarafından saygı gösterilen bir âlimdi. O, ilerlerlemiş yaşına rağmen hem ilim öğrenmeye devam etmiş hem de ilim meclislerinde talebeler yetiştirmiştir. Arap olmamasına rağmen Arapçaya son derece hakim olan ez-Zemaşşerî bu alanda allâme kabul edilmiştir. Hatta bir gün Ebû Kubeys dağına çıkarak Araplara hitaben, “Gelin babalarımızın, dedelerinizin dilini benden öğrenin” demiştir.

ez-Zemaşşerî, tefsîr, fıkıh, hadîs gibi dini ilimlerin dışında Arap edebiyatına dair belagat, nahiv, lügat, şiir konularında da sahasında öne çıkan eserler telif etmiştir. Yazdığı bu eserler hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde herkesin istifâde ettiği başvuru kaynağı olmuştur. Konumuzu teşkil eden bu değerli eserlerinden el-Ğıstâs fî ‘İlmi’l-‘Arûz, Eţvâku’z-Zeheb, Nevâbiğu’l-Kelîm, el-Makâmât, Muğaddimetu’l-Edeb, Rebi’u’l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Ağbâr gibi edebiyat alanında öne çıkanlar hakkında bilgiler verdik. Bu eserlerle ez-Zemaşşerî’nin edebi şahsiyetini yansıtan taraflarını ele almış olduk.

Bu çalışma ez-Zemaşşerî’nin, diğer alanlardaki yetkin kişiliğinin yanı sıra edebiyat alanında da üstünlüğünü kanıtlamıştır. O, ilmi becerisi ve kendine has uslubu ile içerik bakımından zenginleştirdiği eserleri sayesinde saygın bir mevkiye ulaşmıştır. Onun, bu eserlerde ele aldığı kavramlara yüklediği anlamlar, dil bilgini ve şâir bir âlim olmasından dolayı mükemmel bir uyum sağlamıştır. ez-Zemaşşerî, eserlerinde bütün maddi ve manevi birikimlerinden yararlanarak ilim konusundaki üstünlüğünü ortaya koymuştur.

Bütün bu üstün özellikleriyle edebiyat alanına farklı bir boyut kazandıran ez-Zemaşşerî’nin edebi eserleri hakkında tarafımızdan yapılan bu çalışmanın, konuya

ilgi duyan araştırmacılara yardımcı olarak yeni çalışmalara katkı sağlamasını ümit ediyoruz.



## KAYNAKÇA

AHMED HAMDÎ, Hâfız, *Devletü Harizm ve'l-Moğol*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhır bty.

ALGAR, Hamîd, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, XXXII, 498.

AMMARA, Muhammed, *Mu'tezile ve Devrim (Mu'tezile ve's Şevra)*, Yöneliş Yayınları, (çev. İbrahim AKBABA), İstanbul 1988.

el-'ASQALÂNÎ, Ahmed b. 'Alî b. Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, Mektebu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, Beyrût 2002.

AYDIN, Ali Aslan, "*İslam İnançları ve Felsefesi*", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1964.

BANARLI, Nihat Sami, "*Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*", MEB Yayınları, İstanbul 2010.

el-BEYHAQÎ, Ebû'l-Hasen Zahîruddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed, *Tetimmetu Sivâni'l-Hikme ev Târîhu Hükemâi'l-İslâm*, Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, Lübnân 1994.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, "*Büyük Tefsir Tarihi*", Bilmen Yayınevi, İstanbul 1947.

BLACHERE, Regis, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, (çev. İbrâhîm el-Kiyânî), Dimaşk 1984.

CAFEROĞLU, Ahmet, "*Türk Dili Tarihi*", Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.

CARL, Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature*, (çev. 'Abdulhalîm en-Neccâr), Leipzig 1909.

....., *Geshchihte der Literatur Supplementband*, Leiden 1937-1939.

....., *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire, 1959.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.

el-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd, *es-Sihâhu Tâi'l Luğa ve Sihâh el 'Arabiyye*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, (thk. Ahmed 'Abdullgafûr 'Attâr), Beyrût 1990.

....., *Arûzu'l-Varaqa*, Atatürk Üniversitesi, (thk. Mehmet Sadi Çöğenli), Erzurum 1994.

ÇAĞMAR, M. Edip, *ez-Zemahşeri ve el-Makâmat adlı eseri*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C. 4, sayı 1, D.Ü matbaası, Diyarbakır 2002.

ÇELEBÎ, İlyas, *DİA*, XXXI, 391

ÇELEBÎ, Muharrem, “Cevâlikî”, *DİA*, VII, 438.

DAYF, Şevkî, *fi'n-Naḫdu'l-Edebî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1962.

....., *el-Fen ve Mezâibuhu fi's-Şi'ri'l-Arabî*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 2004.

....., *el-Maḫâme*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1973.

DİLÇİN, Cem, “Örneklerle Türk Şiir Bilgisi”, TDK Yayınları Ankara 1995.

ECKMANN, Janos, “*Hârizm Türkçesi*”, Târihi Türk Şîveleri İlaveli 2. baskı Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, (çev. Mehmet Akalın), Ankara, 1988.

el-ENBÂRÎ, Kemaluddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Ulemâ*, Mektebetu'l-Menâr, (thk. İbrâhîm es-Sâmirâî), Ürdün 1985.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed, *Tehzîb el-Luġa*, ed-Dâru'l-Mısıriyye (thk. ‘Abdul Selâm Muhammed Hârûn), Kâhire 1964.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecd el-Dîn Muhammed, *el-Ḳâmûsu'l-Muhît*, Müessesetu'r-Risâle, (thk. Muhammed Nâ'im el-'Urkusûsî), Beyrût 1993.

ḤALÎL B. AḤMED EL-FERÂHÎDÎ, Kitâbu'l-'Ayn, (thk. Mehdî el-Mahzûmî İbrâhîm el-Sâmarâ'î), Beyrût 1988.

el-ḤAMEVÎ, Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrût 1977.

....., *Mû'cemu'l-Udebâ*, Dâru'l-Me'mûn, Kahire bty.

el-HÛFÎ, Ahmed Muhammed, *ez-Zemaḫşerî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1996.

IŞIK, Kemal, “*Mu'tezile'nin Doġuşu ve Kelâmî Görüşleri*”, Ankara Üniv. Basımevi Ankara 1967.

İLMAMMEDOV, Rahman, *ez-Zemaḫşerî'nin Muḫaddimetu'l-Edeb Eserinin Türk Dilleri İçin Önemi*, Eskişehir Bilgeler Zirvesi, Eskişehir 2014.

İBN BATÛTA, *Tuhfatu'n-Nuzzâr fi Ġarîbi'l-Emsâr ve 'Acaib el-Esfâr*, Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrût 1987.

İBN ESÎR, Ebû'l-Feth Ziyâuddîn, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, (Thk: Ebû'l-Fedâ 'Abdullah el-Kâdî), Beyrût 1987.

....., *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Mektebetu'l-Müsennâ, (thk. Muhammed el-Receb), Bağdâd bty.

İBN FÂRİS, *Mu‘cemu’l-Mekâyîsi’l-Luġa*, Dâru’l-Fikr, (thk. ‘Abdu’s-Selâm Muhammed Hârûn), Beyrut, 1979.

İBN HALLİKÂN, Ebû’l-‘Abbâs Şemsuddîn, *Vefeyâtu’l-A’yân ve Enbâu Ebnai’z-Zamân*, Dâru Sâdır, (thk. İhsân ‘Abbâs), Beyrût, 1979.

İBN ‘İMÂD, Ebû’l-Felâh Abdulhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezzerâtu’z-Zeheb fî Aĥbâri min Zeheb*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye Beyrût bty.

İBN KEŞÎR, Ebû’l-Fidâ’ İmâduddîn İsmâ‘îl, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Dâru Hicr, (thk. ‘Abdullâh ‘Abdulmuhsin et-Türkî) Kâhire 1998.

İBN MANZÛR, Ebû Fazl Cemâl el-Dîn, *Lisânu’l-‘Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût 1990.

İBN TAĞRÎBERDÎ, Ebû’l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf, *en-Nucûmu’z-Zâhira fî’l-Muluki Misra ve’l Kâhira*, Dâru’l-Kutub, Kâhira, 2010.

İSHÂK HOCASI AĖMED EFENDÎ, “*Aksa’l-Ereb fî Tercemeti Muĥaddimeti’l-Edeb*”, Dâru’t-Tibâ‘ati’l-Âmire, İstanbul 1895.

KAFESOĞLU, İbrahim, “*Ėarzemşahlar Devleti Târihi 485-618/1092-1221*”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

....., “Selçuklular”, *DİA*, X, 376.

KÂTİB ÇELEBÎ, *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kutub ve’l-Funûn*, Dâru İhyâ et-Tirâs el-‘Arabî, (thk. M Ş. YALTKAYA), Beyrût 2008.

....., *Aynı Eser*, (Hazırlayanlar: Ş. YALTKAYA, R. BİLGE), Mili Eğitim Basım Evi, İstanbul 1971, s. 118.

el-KATTÂN, Mennâ‘ b. Ėalîl, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur‘ân*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2000.

el-KAZVÎNÎ, Yâhyâ b. Abdillatîf, *Âsâru’l-Bilâd ve Aĥbâru’l-‘İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrût, bty.,

....., *Telhîsu’l-Miftâh*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmî, Beyrut 1997.

KEĖHÂLE, ÖMER RİZÂ, *Mu‘cem’ul-Müellifîn*, Müessesetu’r-Risâle, Beyrût bty.

el-KİFTÎ, Ebû’l-Hasan ‘Alî, *İnbâhu’r-Ruvât ‘an Enbâi’n-Nuĥât*, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, (thk. Ebû’l-Fadl İbrâhîm) Kâhire, 1986.

KÖPRÛLÛ, Fuad, “*Ėarezmşahlar Târihine Ait Notlar ve Vesikalar*”, Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1925.

KUTLU, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *DİA*, XXV, 294.

ÖRS, Derya “Reşîdüddîn Vatvât”, *DİA*, XXXXII, 573

ÖZARSLAN, Selim, Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, “*Mu‘tezile: Basra ve Bağdat Mu‘tezilileri ve Başlıca Görüşleri*”, Sivas 2003.

ÖZGEL, İshak, “*Büyük Selçuklular Dönemi Müfessirleri*”, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 141, Bursa 1996.

SA‘İD VE M. ZİHNİ EFENDİLER, *Tercüme-i Etvâku’z -Zeheb fî’l-Mevâ‘iz ve’l-Ḥuṭab*, Maṭba-i ‘Amire, İstanbul 1873.

es-SEM‘ÂNÎ, Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *el-Ensâb, Dâiratu’l-Ma‘ârifî’l-Osmânia*, (thk. eş-Şeyh ‘Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu‘allimî el-Yemânî, Kâhire 1980.

es-SUYÛTÎ, Ebû’l-Fazl Celâluddîn, *Buğyetu’l-Vu‘ât fî Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nuhât*, Dâru’l-Fikr, (thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm), Beyrût, 1979.

eş-ŞERÎŞÎ, Aḥmed b. ‘Abdilmu‘min, *Şerhu Maḳâmâti’l-Ḥarîri*, el-Mektebetu’l-‘Asriyye, (thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhîm), Beyrut 1992.

es-ŞÎRÂZÎ, Muhammed Hüseyin, *Tezkiratu’l-Aḥbâr fî Telhîsi Rebî‘u’l-Ebrâr*, Hey’etu Muhammed el-Emîn, Beyrût 2000.

ez-ZEMAḤŞERÎ, Maḥmûd b. Ömer b. Aḥmed, *Dîvânu’z-Zemaḥşerî*, Dâru Sâdır, (Şerh: Fâtima Yûsuf el-Haymî), Beyrut 2008.

....., *Esâsu’l-Belağa*, Dâru’l-Mekteb’il-‘İlmiyye, (thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd), Beyrût 1998.

....., “*Nevâbiğu’l-Kelîm*”, Maṭb‘atu Vâdîn’-Nîl, Kâhire 1879.

....., “*el-Kıstâs fî ‘İlmi’l-‘Arûz*” Mektebetu’l-Ma‘ârif, Beyrût 1989.

....., “*el-Maḳâmât*”, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut 1987.

....., *Rebî‘u’l-Ebrâr ve Nuşuşu’l-Aḥbâr*, Muessesetu’l-‘Âlemî, (thk. Abdulemîn Mihnâ), Beyrût 1992.

....., *Ru‘ûsu’l-Mesâil*, Dârû’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, (thk. ‘Abdullâh Nezîr Aḥmed), , Beyrût 2007.

SERKÎS, Yûsuf İlyân, *Mu‘cemu’l-Maṭbû‘âti’l-‘Arabîyye ve’l-Mu‘arreb*, Mektebetu es- Şekâfeti’ d-Dîniyye, Kâhire, 1919.

SÜMER, Faruk, “Atsız”, *DİA*, IV, 92.

et-TAFTAZÂNÎ, Sa‘du’ ddîn, *Muḥtasaru’l-Me‘ânî*, Dâru’l-Fikr, Beyrût 2001.

....., *En-Ni‘me’s-Sevâbiğ fi Şerhi’l-Kelîmi’n-Nevâbiğ*, Dâru’l-‘Âlemiyye, Mısır, 1870.

TANERİ , Aydın, “Hârizmşâhlar”, *DİA*, XVI, 228.

TARLAN, Ali Nihat,” *İran Edebiyatı, Dünya edebiyatına Toplu Bakış*”, Remz Kitabevi, İstanbul 1944.

TAŞKÖPRİZÂDE AḤMED EFENDÎ, Aḥmed b. Mustafa, *Miftâhu’s-Sa‘âde Misbâhu’s-Siyâde fi Mevzû‘âti’l-‘Ulûm*, (çev: Kemalettin Muhammed Efendi), İstanbul 1905.

et-TEBRÎZÎ, Hatib, *el-Vâfi fi’l-‘Arûz ve’l-Ḳavâfi*, (nşr. Ömer Yahyâ – Fahreddin Kabâve), Dımaşk 1979.

TOGAN, Zeki Velidi, “*Zemaḥşerî’nin Doğu Türkçesi ile Muḳaddimetu’l-Edeb’i*”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1965.

TOPARLI, Recep, “*Hârizm Türkçesi Grameri*” Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümleri Ders Notları, Erzurum 1985.

....., *el-Edebu’l-‘Arabî fi’l Câhiliyye ve’l-İslâm*, el-Maṭba‘atu’l-Te‘âvuniyye, Dımaşk, 1972.

YA‘KÛB, Emîl Bedî’, *el-Mu‘cemu’l-Mufaşşal fi ‘İlmi’l-Arûz ve’l-Ḳâfiye ve Funûn’ş-Şi‘ir*, Dâru’l-Kutubu’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1991.

el-YÂFÎ‘Î, Ebû Muhammed ‘Abdillâh Es‘ad el-Yemenî, *Mir‘âtu’l-Cinân ve ‘Abretu’l-Yaḳizân*, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût 1997.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Eş‘ariyye”, *DİA*, XI, 447.

YÜCE, Nuri, “*Zemaḥşerî (Hayatı ve Eserleri)*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1993.

....., “*Zemaḥşerî, Muḳaddimetu’l-Edeb*”, İstanbul 1979.

....., “Zemaşşeri, Muqaddimetu’l-Edeb’in Hârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası”, Ankara 1988, 1993.



T. C.

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ**



**Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü**

### ÖZGEÇMİŞ

<b>Adı Soyadı:</b>	
<b>Doğum Yeri:</b>	
<b>Doğum Tarihi:</b>	
<b>Medeni Durumu:</b>	
<b>Öğrenim Durumu</b>	
<b>Derece:</b>	<b>Okulun Adı:</b>
<b>İlköğretim:</b>	
<b>Ortaöğretim:</b>	
<b>Lise:</b>	
<b>Lisans:</b>	

<b>Yüksek Lisans:</b>	
<b>Becerileri:</b>	
<b>İlgi Alanları:</b>	
<b>İş Deneyimi: (Doldurulması isteğe bağlı)</b>	
<b>Aldığı Ödüller: (Doldurulması isteğe bağlı)</b>	
<b>Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar: (Doldurulması isteğe bağlı)</b>	
<b>Tel:</b>	
<b>Adres:</b>	

**İmza:**